

mei 1977

9/10

stadspark en buitenplaats

de monumenten

Op een 18de eeuwse rond plein in de Hout, waar acht lanen op uit kwamen, stond destijds een belangrijke boom omringd met een bank, het Staatkundig bankje genoemd (16). Op diezelfde plek ontwierp J. D. Zocher jr. in 1823 zijn klas-

16 *het Midden van den Haarlemmer Hout.*

het gebruik

De Hout is sedert eeuwen in gebruik als wandelbos in oude en verjongde delen. In het bos doen zich daarbij twee oeroude gewoonten voor namelijk het beukennotjes zoeken door kinderen en het insnijden van namen in de zachte bast van de beuk. Volgens overlevering schijnt L. F. Coster door zo'n insnijding zelfs de boekdrukkunst te hebben uitgevonden (18 - sokkel monument Prinsenhof).

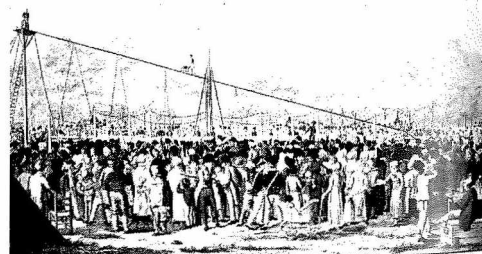
Sinds het einde van de 18de eeuw zijn er open ruimten gekapt, die een ander gebruik

mogelijk maakten. In 1825 werd er een volksfeest gevierd dat dit jaar met het Haarlemmerhoutfestival (3, 4 en 5 juni) een vervolg krijgt (19). In 1827 werd door Zocher jr. een Hertenkamp ontworpen, dat tot op heden minstens zo'n aantrekkingskracht blijkt te hebben als de recentelijke in gebruik genomen trapvelden.

Medio deze eeuw ging het doorgaande verkeer, dat dus niets met de Hout te maken heeft, ruimte opeisen hetgeen uiteindelijk geleid heeft tot een voor het totale bosgebruik rampzalige openheid.

Nico Brink

19 *Volksfeest, met name de D.S.A.P. L.B.N. van 25 July 1825*

Met de monumenten in de Hout hebben zich in het verleden steeds problemen voorgedaan en de kritiek is tot op heden nog niet verstomd. Wellicht komt dat door het simpele feit, dat de Hout zelf een monument is dat geen andere behoefte. Een levend bewijs is de Harpeik: door een bijzondere takvergroeiing is onmiskenbaar de vorm van het muziekinstrument de harp ontstaan.

ontwikkeling van buitenplaatsen in zuid-kennemerland sinds circa 1700

het verfraaien der buitenplaatsen in de 18e eeuw (1700-1770)

Bij het aanleggen van buitenplaatsen in de periode van circa 1700 tot 1770 werden vooral Franse voorbeelden gevolgd. De nog veelvuldig bestaande relatief kleine en rechthoekige renaissancetuin werd, wanneer de eigenaar over de mogelijkheden en geld beschikte, omgevormd en uitgebreid tot de typische langgerekte barokke tuinvorm met zijn perspectivische werking, zoals men die uit Frankrijk kende. Daniel Marot en Jacob Roman zijn namen die aan de ontwerpen van baroktuinen in Nederland veelal verbonden zijn.

Ook in Zuid-Kennemerland heeft Daniel Marot gewerkt, op Meerenberg te Heemstede. Een tweede man, wiens naam we in Zuid-Kennemerland veel zijn tegengekomen in deze periode van 1700-1770 is A. Speelman, die onder andere de ontwerpen voor het Manpad en voor Waterland maakte.

Wanneer we nu de ontwerpen van Meerenberg bij Heemstede (1704), het Manpad bij Heemstede (circa 1740), van Waterland bij Velsen (1724), alsook de plattegrond van Velserbeek bij Velsen (ca. 1730), zoals die is afgebeeld in Zegepralend Kennemerland (lit. no. 2.), naast elkaar leggen, vallen ons direct enige verschillen op.

Meerenberg en het Manpad vertoonden duidelijk de typische barokvorm, waarin de langgerekte hoofdas, uitkomend loodrecht op het hoofdgebouw, de pijler van het ontwerp was, terwijl Waterland en Velserbeek niet zo traditioneel van opzet waren.

Waterland en Velserbeek

De zichtlijn vanuit de huizen Waterland en Velserbeek is niet tevens de hoofdas van het tuinontwerp. Waarschijnlijk ligt de oorzaak hierin dat de hoofdgebouwen van Waterland en Velserbeek van ouder datum zijn dan die waarop de Hollandse baroktuinstijl algemeen werd ingevoerd (eind 17de eeuw). Hun situering lag vast en vanuit die situering kon men waarschijnlijk door ongunstige ligging van het terrein niet veel in de Le Nôtre-stijl aanvangen.

Huize Waterland met zijn ligging op het zuiden bood uitzicht via een lange beukenlaan op de grote kom terwijl Velserbeek met zijn ligging op het zuiden van vier bomenrijen dikke toegangsallee had. Enkele linden van deze laan uit het begin van de 18de eeuw resten ons nog.

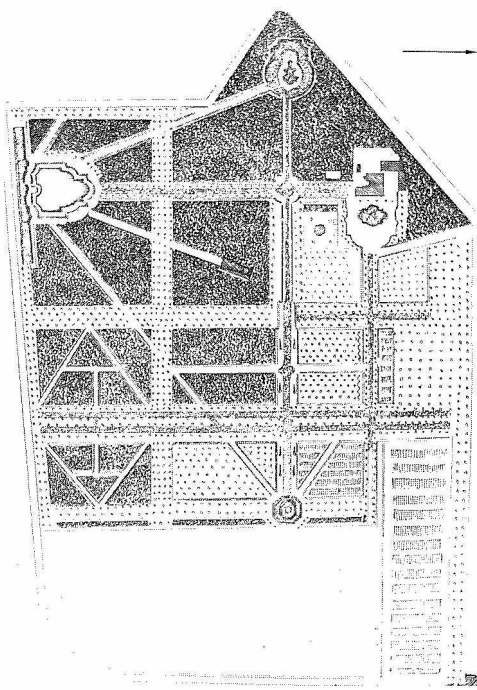
De situering van beide hoofdassen en de uitbreidingsmogelijkheden van het terrein kwamen waarschijnlijk niet met elkaar overeen, zodat de tuinen asymmetrisch ten opzichte van de huizen kwamen te liggen.

Op Waterland kunnen we nog enkele punten aanwijzen die ons herinneren aan de tuinen die er tussen 1724 en ca. 1781 hebben gelegen:

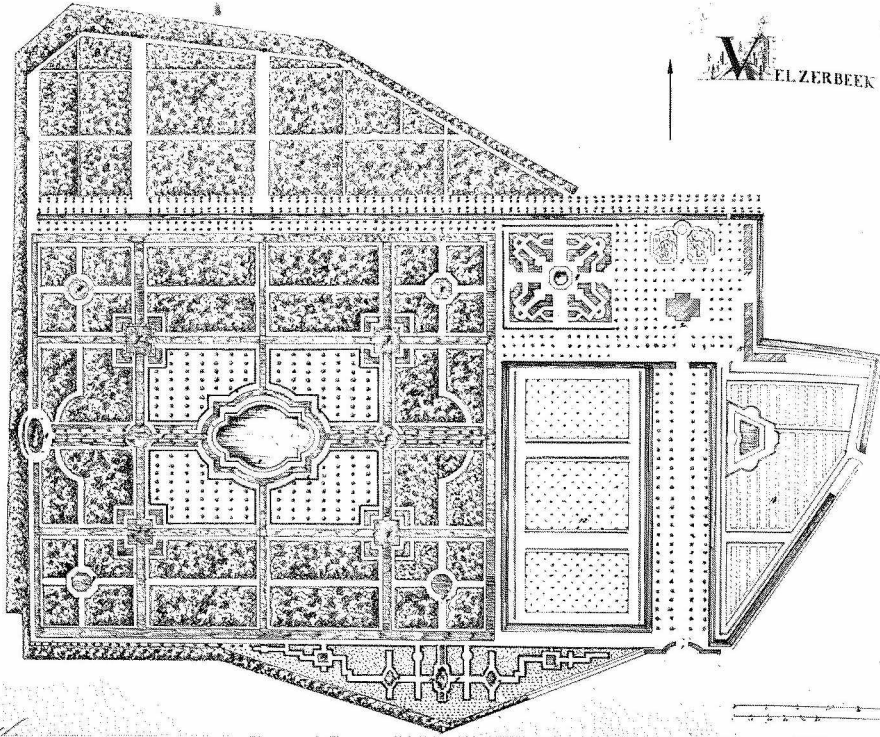
WIE DE ontwikkeling van buitenplaatsen als eenheden van huis, tuin en park wil bestuderen, kan dit het beste doen door de voorhanden zijnde ontwerp- en/of situatiekaarten in chronologische volgorde aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Op die manier wordt het immers mogelijk inzicht te krijgen in de oorspronkelijke opzet en in de veranderingen die in de loop van de tijd zijn aangebracht. Er kan dan ook nauwkeurige beschrijving plaatsvinden.

In de gouden eeuw lieten veel rijke staats- en kooplieden een buitenplaats langs de rivieren de Amstel of de Vecht bouwen. Later, in de 18de eeuw, worden de binnenduinenrand en meer bosrijke omgevingen als ideale gebieden voor het aanleggen van buitenplaatsen uitverkoren. Voor zover we nu weten beginnen vanaf 1766 in Zuid-Kennemerland de strakke geometrische tuinvormen plaats te maken voor meer 'natuurlijke' of 'landschappelijke' tuinvormen. Het heeft te maken met de ontdekking van wat wij nu 'de natuur' noemen, zoals in het voorgaande door Gerrie Andela is beschreven.

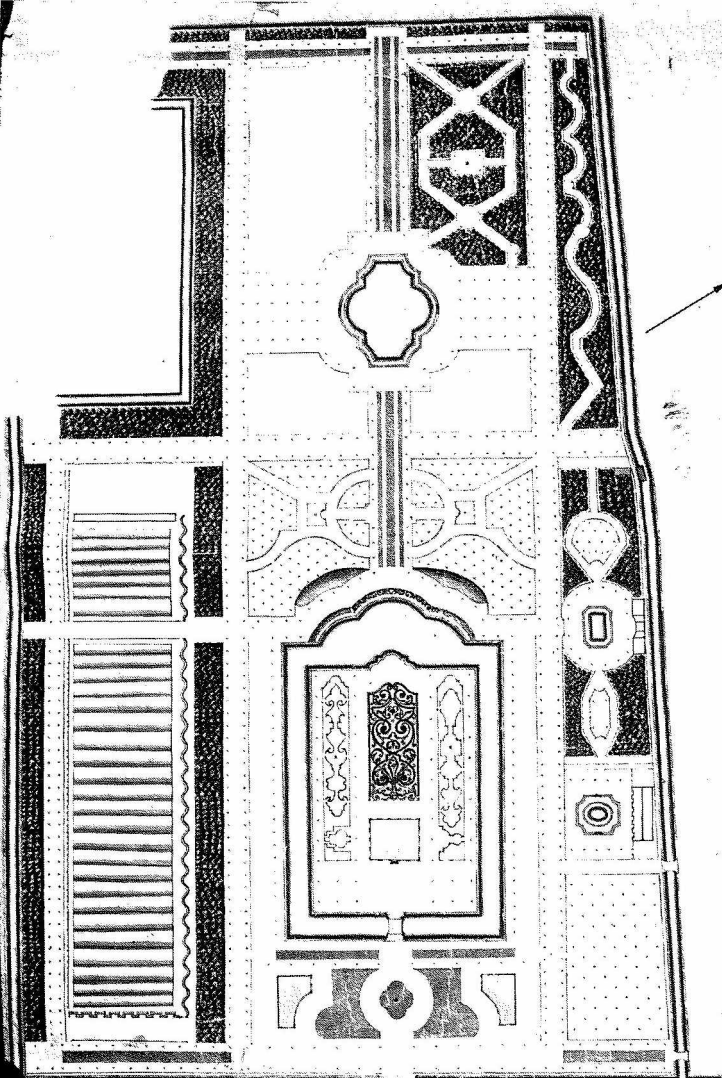
De tuinarchitecten die de buitenplaatsen in Zuid-Kennemerland een nieuw gezicht gaven door toepassing van de 'landschapsstijl' waren voornamelijk J. G. Michael, J. D. Zocher sr., J. D. Zocher jr., L. P. Zocher en L. A. Springer. Uitgaande van hun werkzaamheden zullen vorm, inhoud en gebruik van de buitenplaatsen nader worden toegelicht.

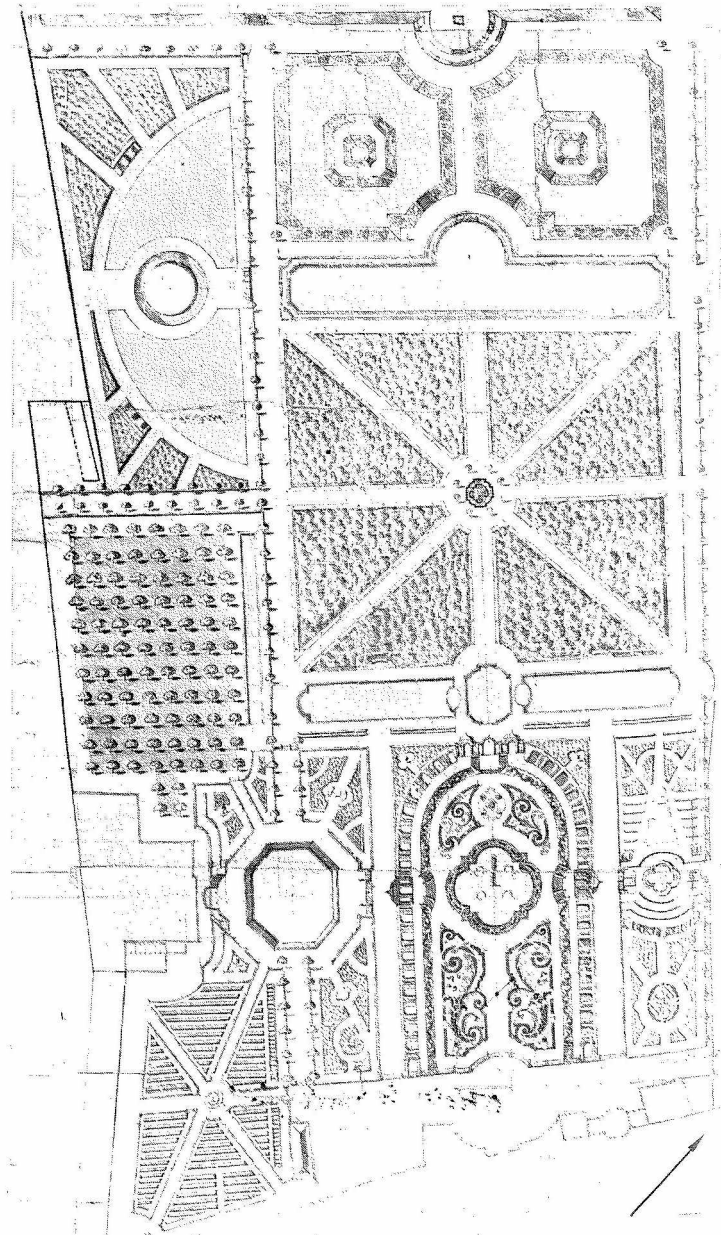
Waterland 1724, ontwerp van A. Speelman, in Zegepralend Kennemerland.

Velserbeek circa 1730, in Zegepralend Kennemerland.

Huis te Mandpad, ontwerp A. Speelman, circa 1740, gemeente archief Heemstede.

Meerenberg Heemstede, ontwerp D. Marot, 1704, rijks archief Haarlem.

de plaats van de tegenwoordige landschappelijk aangelegde vijver is de plaats van de vroegere waterkom, terwijl het door Archibald Hope gebouwde nieuwe huis staat op de plaats van de vroegere koepel. Op Velserbeek zijn thans vier rechte, regelmatige beplante lanen (zie de situatiekaart van Springer, pagina 65), en de verbrede beek bij het Chinese schellenhuisje overblijfselen van respectievelijk oude paden en een waterkom uit de tijd van de symmetrische aanleg.

Manpad en Meerenberg
Wanneer we nu naar de situering van de terreinen van het Manpad en Meerenberg kijken (twee Hollandse voorbeelden van barokaanleg in Zuid-Kennemerland), dan is het duidelijk dat de terreinen hier gunstiger gelegen waren om vanuit het huis een uitgestrekte tuin in de Le Nôtre-stijl te creëren. De terreinen rondom het huis waren reeds uitgestrekte kavels, groot genoeg om er een langgerekt symmetrisch assenstelsel te scheppen.

Groots zijn de resultaten niet te noemen, maar ze zijn wel een typisch Nederlandse vertolking van de Franse baroktuin, waarbij het typisch Nederlandse dan wordt gekarakteriseerd door de kleinschaligheid, de toch in zijn totaliteit asymmetrische opzet, de moestuin in plaats van bosquets, kleine bospartijen, de boomgaarden in plaats van boulingrins, grasbanen (want de Nederlanders moesten toch ook vooral naast alle pracht en praal nut van hun tuinen hebben), en als het even kon een orangerie (verwarmde ruimte waarin citrusbomen en exotische planten werden gekweekt).

Beide tuinen bezaten in die dagen een behoorlijke moestuin, op het Manpad bovendien voorzien van een slangenmuur, een als een vouwmuur golvende muur, waarvan de holtes aan de tuinzijde op het zuiden gericht waren om een gunstig klimaat te scheppen voor de leibomen, die er tegen geleid werden. De golven maakten bovendien de halfsteens muur tot een veel steviger constructie.

De moestuin op het Manpad is door de eeuwen heen blijven bestaan evenals de orangerie, die zich nog heden ten dage op dezelfde plaats bevindt. Wat in de tuinen van het Manpad aan het eind der 18de eeuw aan wilde planten groeide en gekweekt werd, kunnen we lezen in het boek van D. J. van Lennep: *Rusticatio Manpadica*, 1796, waarin hij in de derde elgie een lofzang op het buitenleven houdt en bovendien alle planten 'bezingt' die op dat moment op het Manpad voorkwamen.

Meerenberg is aan het begin der 18de eeuw nog niet door een toegangslaan verbonden met de Heerenweg, zodat een duidelijke verbindingsslaan niet op het ontwerp is te zien. Echter op een 'geometrische grondlegging der wildernissen, 1731', gronden in bezit van de Heer D. van Lennep (...), is te zien dat deze laan intussen is aangelegd, zodat de buitenplaats minder geïsoleerd is komen te liggen. Bovendien zien we dat een groot gedeelte zuidwest van die laan toen een lager gelegen terrein met elzenbos was, terwijl noordoost van dezelfde laan zich een heuvelachtig binnenduin uitstreekte, de 'grote wildernisse', het latere Groenendaal. De tegenwoordige Beukenlaan is nog steeds de scheiding tussen Meerenberg en Groenendaal en derhalve al zo'n 250 jaar oud.

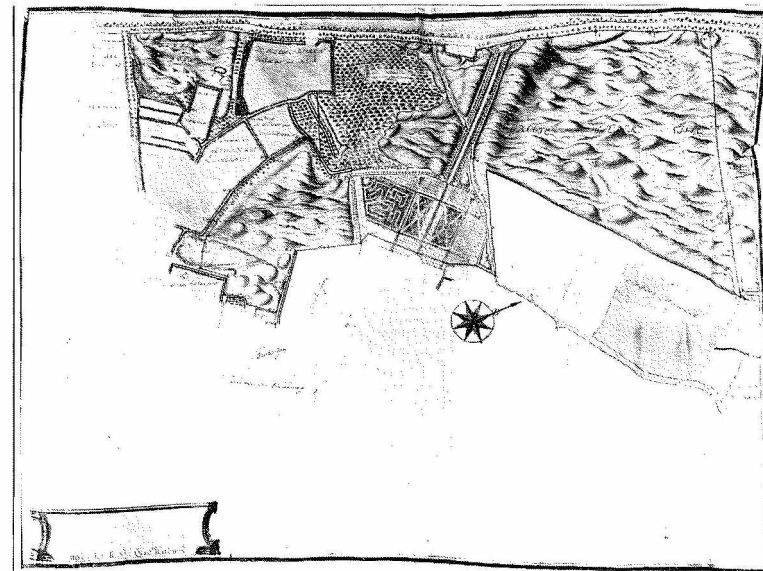
In een reisbeschrijving van Bengt Ferner (lit. no.8), die in 1759 ons land bezocht, roemt hij de grotten, waterwerken en berceaux (loofgalerijen) van het op de Haarlemmermeer uitziende Meerenberg.

Aandacht voor exotische planten

Zowel Meerenberg, het Manpad, de Hartekamp als Elswoud bezaten in die dagen een prachtige orangerie. Hier werden in tobben en potten niet-winterharde boompjes, heesters en planten gekweekt, enerzijds om 's zomers de pracht in de tuin nog verder te vergroten, anderzijds om de 'uitlandsche gewassen' uit warmere streken voort te kweken. Het was een soort statussymbool van rijke staats- en handelslieden zoveel mogelijk exotisch planten te kweken en dat gold zowel voor de orangerieplanten als ook voor de planten in de koude grond. Vooral de verscheidenheid aan bolgewassen was verschrikkelijk groot en zeer geliefd.

Het meest beroemd in die dagen was de tuin op de Hartekamp van George Clifford (1685-1760), bewindhebber van de Oostindische Compagnie en commissaris van de Amsterdamse Hortus. Van 1736-1738 had George Clifford als lijfarts en hortulanus de beroemde Linnaeus in dienst. Er werden allerlei bijzondere planten gekweekt, bijvoorbeeld de bananenboom en de koffieplant, die beide hier voor het eerst in Nederland werden geïntroduceerd.

Linnaeus vervaardigde in 1737 een catalogus van de uitheemse planten op de Hartekamp, de Hortus Cliffortianus en door zijn inleiding te lezen, kunnen we een idee krijgen van deze tuin waarvan hij de wandellanen roemt, evenals de geschilderde tuinversieringen, de

Verbindingslaan Meerenberg-Heerenweg, circa 1731, gemeente archief Heemstede.

beelden, de vijvers, de kunstmatig opgeworpen bergen en de labyrinten (doolhoven).

Ook spreekt Bengt Ferner zich in 1759 uit over de Hartekamp; hij prijst de grote orangerie en een menigte uitlandse gewassen, maar, zoals hij er aan toevoegt, niet zoveel als in de Hortus Medicus van Amsterdam. Verder zag hij een grot, een fontein, een menagerie en vrolijke wandelwegen. In de overtuin stonden volgens zijn waarnemingen vooral mooie sparren, dennen en berken en bovendien waren er pauwen en kalkoenen te bewonderen.

De cirkelvormige moestuin en een tweede grote moestuin waren eveneens zeer beroemd.

Elswoud had ook vanaf de 17de eeuw al een goede naam op het gebied van het kweken van uitheemse gewassen. In hetzelfde jaar dat Linnaeus zijn Hortus Cliffortianus (1737) schreef, noemt Jan van Westerhoven in 'De schepper verheerlijkt de schepselen' enkele bloemen en vruchten, die op Elswoud groeiden en werden gekweekt: geraniums, narcissen, meniste juffers (waarschijnlijk Saxifraga umbrosa), leliën, tulpen, rozen, appels, peren, kersen, abrikozen, pruimen, noten, mispelen, moerbeien, aalbeziën, druiven en meloenen.

de eerste landschappelijk aangelegde tuinen door j. g. michael (laatste kwart der 18de eeuw)

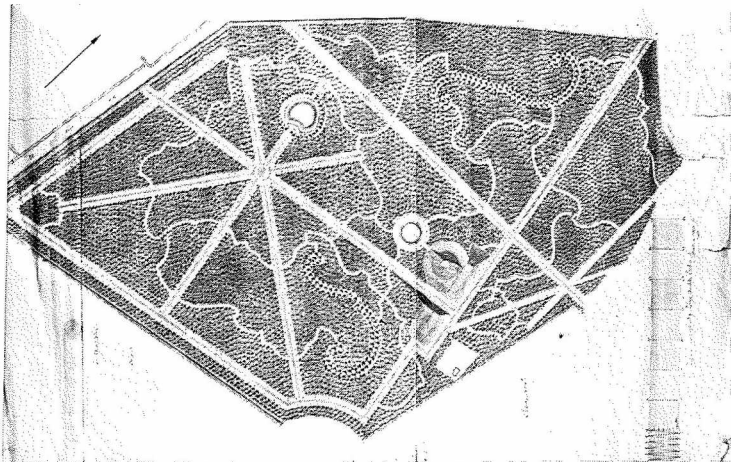
In Nederland begonnen eigenaren van buitenplaatsen in de tweede helft der 18de eeuw hun tuinen naar de nieuwe mode te veranderen, dat wil zeggen de symmetrische architectonische tuin moest veranderen in een romantische natuurlijke aanleg. De bloem- en grasperken, de sterrenbossen, berceaux en vijvers op de assen en zijassen van het grote symmetrische assenstelsel verdwenen en moesten plaats maken voor een gecultiveerd, maar zo echt mogelijk uitziend stuk natuur, met al het onverwachte wat zij in zich draagt, zoals heuvelen en dalen, paden waarvan men het einde niet kan zien, 'natuurlijk' gevormde vijvers en waterlopen en niet te vergeten de rustpunten als bruggetjes, theepaviljoentjes, belvédères enz.

In Zuid-Kennemerland zijn de parken van Woestduin en Huis te Bennebroek zeer vroege voorbeelden van een ontwerp en een uitvoering van een landschappelijke aanleg.

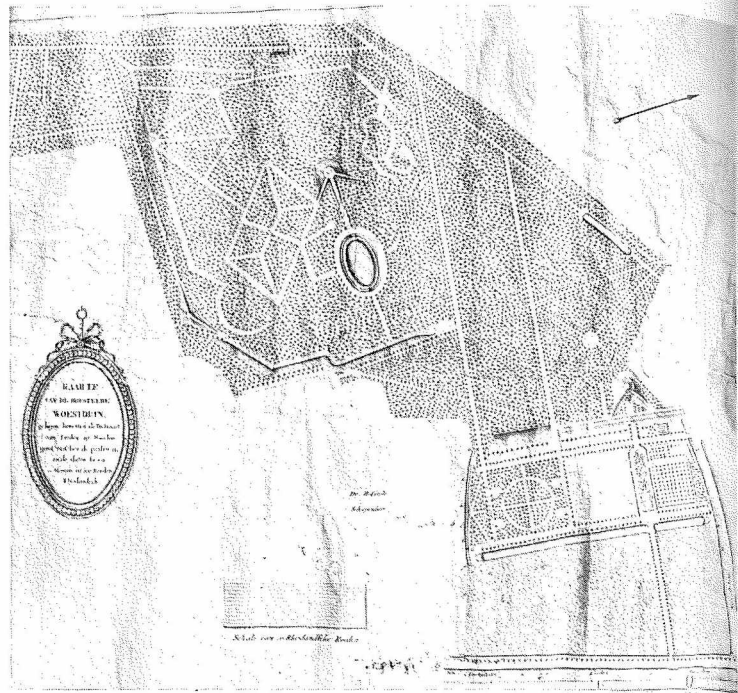
Woestduin had aanvankelijk een formeel aangelegde tuin naar een vroeg 18de eeuwse ontwerp 2) met een kanaalvormige vijver voor het huis, die we thans nog op dezelfde plaats kunnen terugvinden.

In 1766 (en détail 1767) maakte A. Snoek een ontwerp 2) voor de bijbehorende gronden, dat zowel elementen van een formele aanleg als ook elementen van een landschappelijke aanleg bevatte. Een sterrenbos, enkele vijvers, min of meer slingerende paden en twee violsleutelvormige evenwijdig beplante lanen vormden de gegevens waarmee Snoek in dit overgangsonderwerp werkte.

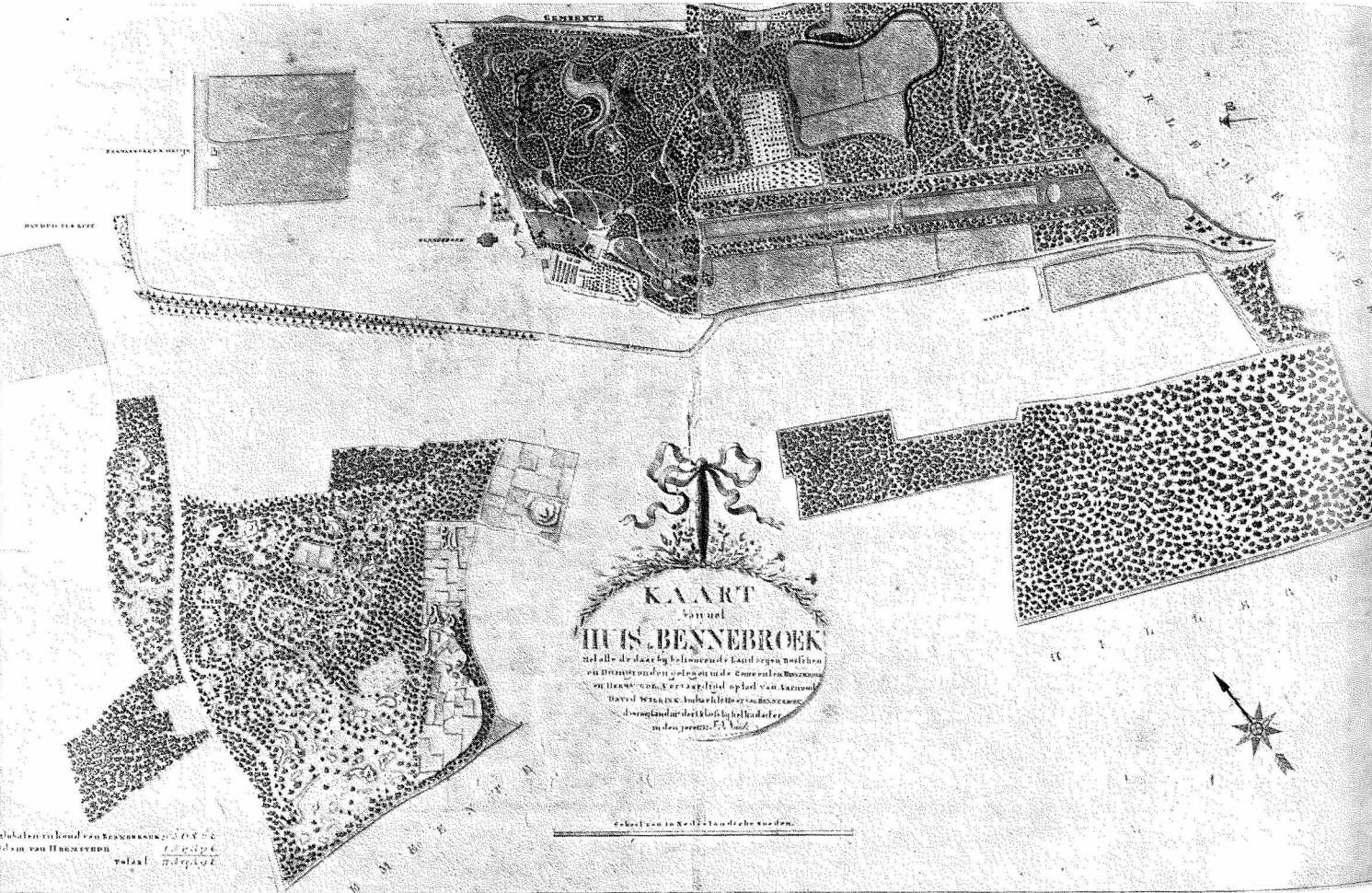
Op een situatietekening van de 'Hofstede Woestduin', gelegen bewesten de Trekvaart van Leiden op Haarlem' 2) (ca. 1790), zijn geen elementen van het ontwerp van A. Snoek te herkennen, hetgeen kan betekenen dat de plannen van Snoek niet zijn uitgevoerd.

Woeftuin, ontwerp A. Snoek, 1766, Barnaart archief Huize Vogelenzang.

Woeftuin, opmeting circa 1790, Barnaart archief Huize Vogelenzang.

Huis te Bennebroek, situatietaart F. J. Nautz, 1832, gemeentehuis Bennebroek.

Op de 'Grondtekening in trigonometrische kaart van de gehele Heerlijkheid Bennebroek' van april 1769 3) zien we slingerende vijvers getekend, die de weerslag van een vroeg landschappelijke aanleg moeten zijn. De detaillering van de kaart is echter niet van dien aard dat het padenverloop van park en tuinen van Huis te Bennebroek hierop duidelijk zichtbaar zijn, maar de latere opmeting en tekening van de buitenplaats Huis te Bennebroek door F. J. Nauts (1832) 3), geeft een nauwkeurig beeld van dit vroeg aangelegde landschappelijke park. Slingerende weggetjes en vijvers, een weiland dat voor een groot gedeelte keurig door een dubbele rij bomen is omgeven, een zicht vanuit het huis op de Haarlemmermeer via twee lange vijvers (kanalen) en enkele weiden met solitair geplaatste bomen vormen de elementen van deze zeer vroege landschappelijke aanleg.

Hoe in de jaren zeventig vervolgens in de Anglo-Chinese stijl de verandering van rechte lanen in slingerende wandelingen tot stand komt, kunnen we goed afleiden uit de reeks ontwerpen van J. G. Michael.

Beeckesteijn (Velsen)

J. G. Michael was de architect van Beeckesteijn; zo staat onderaan de plattegrond (1772) vermeld. Met het woord architect doelt men niet op de bouwer van het huis maar op de aanleg van de tuin in dit geval. 4) Verder wordt hij door anderen boschgardenier 5) (in 1767) en boomkweker 6) (zeker vanaf 1783) 7) genoemd.

Wanneer we de plattegrond bestuderen valt het volgende op: in het voorste gedeelte van het park, dat nog de oude barokaanleg weergeeft, zijn slingerpaden getraceerd zoals we ze in vele tuinen in Nederland, Frankrijk en Engeland in de late baroktijd vinden. Nieuw is dat men de slingerpaden over grotere gedeelten van de tuin traceert om toch vooral de paden zo natuurlijk mogelijk te laten verlopen. Het in tweeën gedeelde carré ten zuidwesten van de vijver heeft al een wat vrijere beplanting gekregen met bloemdragende heesters of zogenoemd Engels hout. Het grote korenveld in de nieuwe aanleg is omzoomd door een regelmatig golvende bosrand met boomgroepjes in de holten. Langs de andere kant is de beek geleid, zich verbredend tot een meertje met een eilandje.

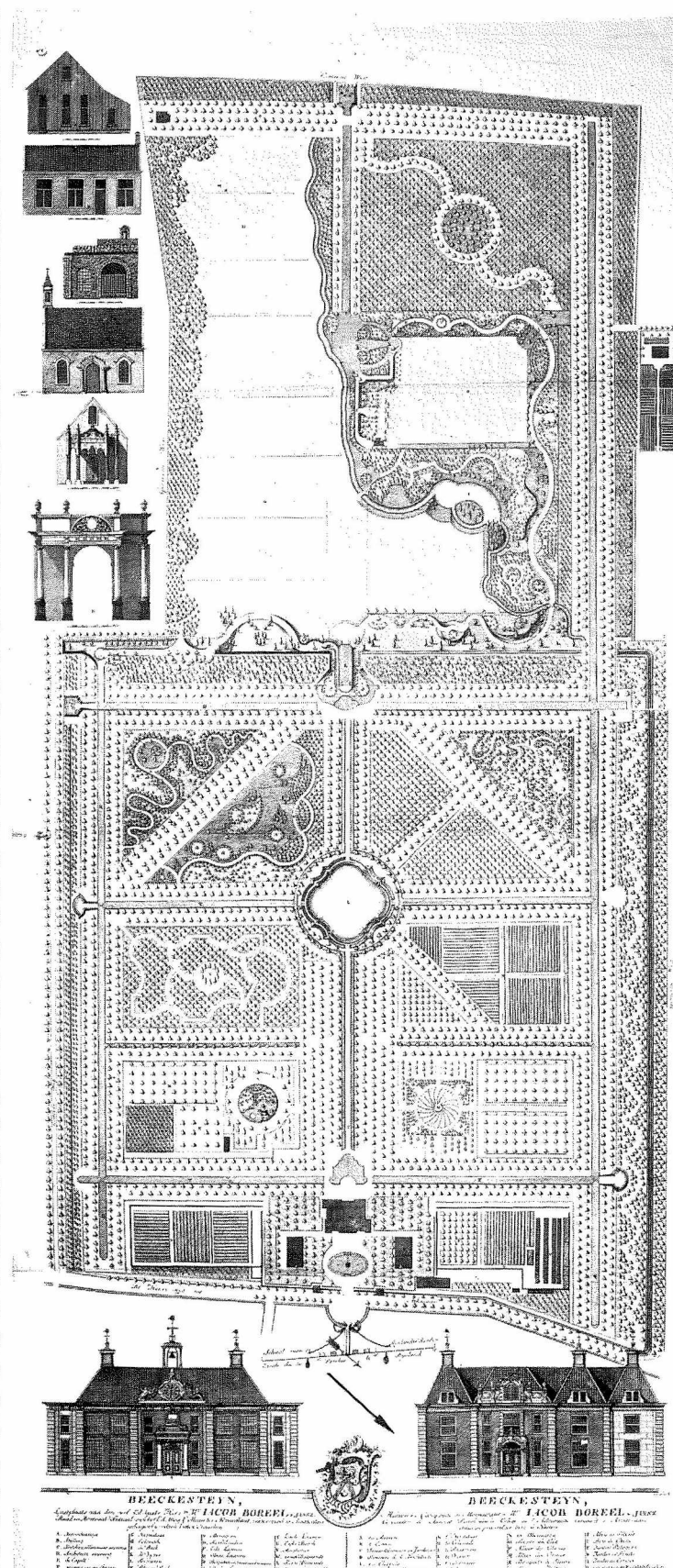
Behalve het huis van de jager, de tuinman en de architect, zijn op de plattegrond nog een ruïneachtige hermitage voor een fictieve kluisenaar, een gotische kapel en een colonnade getekend. In hoeverre deze bouwsels werkelijk zijn uitgevoerd, blijft een open vraag, daar Numan (lit. no. 14) Beeckesteijn niet beschrijft en we behalve de tamelijk gave resten van de neogotische kapel, geen andere bewijzen meer voorhanden hebben.

Michael combineert hier heel duidelijk de nieuwe ideeën van een natuurlijke aanleg met die van de oude opvattingen van tuinaanleg. 8) Heel kenmerkend voor deze combinatie is ook dat hij de oude zichtlijn vanuit het huis behoudt en dat deze lijn zich door het nieuwe gedeelte heen voortzet tot aan de colonnade. Hierdoor wordt ook juist de overgang van de oude naar de nieuwe aanleg wat minder abrupt.

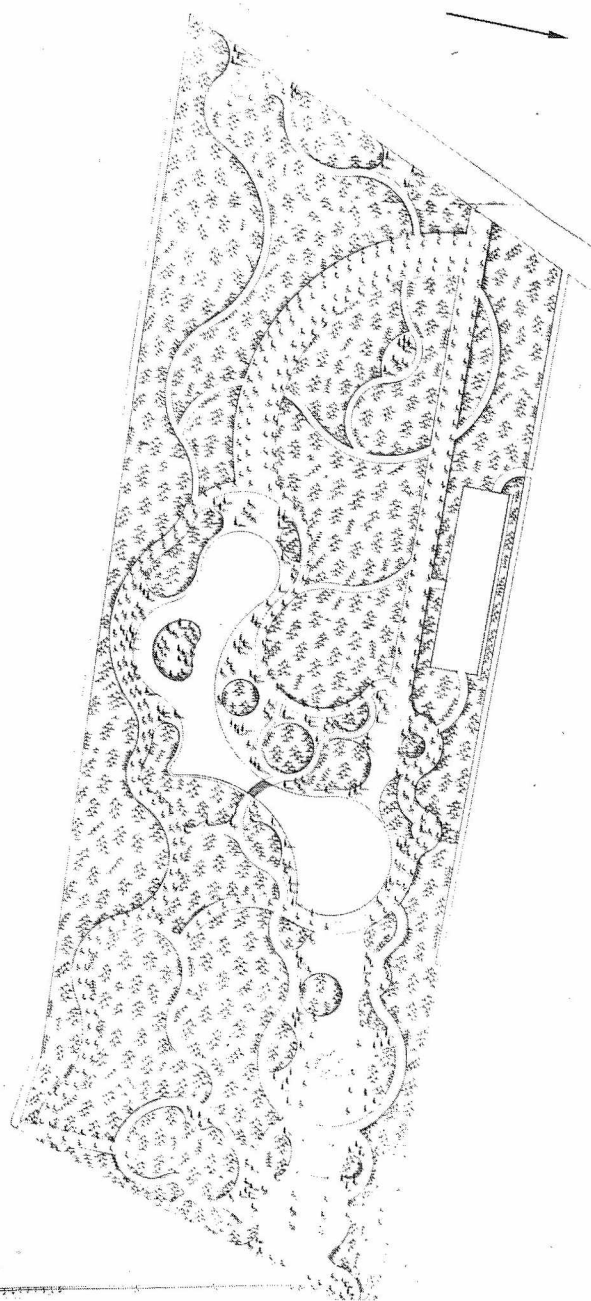
Oud-Berkenroede (Heemstede)

Na Beeckesteijn heeft Michael op de buitenplaats Oud-Berkenroede te Heemstede gewerkt. Nadat juffrouw C. C. Hotzon in 1773 de buitenplaats had gekocht, stelde zij zich dadelijk voor deze plaats 'met alle aangenaamheden te vercierien, welke men op de uitgestrekste lustplaatsen zoude mogen verlangen, en gaf ten dien einde aan haren Bouwmeester J. G. Michael, eene ruime vrijheid om zijnen smaak in dezen aan den dag te leggen, (...)' (Numan, lit. no. 14). We mogen aannemen dat het ontwerp van Oud-Berkenroede 9), alhoewel niet gesigneerd, dan ook van de hand van J. G. Michael is, te meer daar een kapkaart van ruim 20 jaar later, dus in de tijd dat Numan zijn tekst schreef, ons eenzelfde situatie van het terrein toont als het eerdergenoemde ontwerp.

Ook hier weer ontmoeten we bij het analyseren van het ontwerp de typische overgangselementen die Michael gebruikt en zo karakteristiek zijn voor de ontwerpen van deze periode: een zichtlijn vanuit het huis op de Leidse Vaart, een gebogen maar regelmatig (onnatuurlijk) geplante laan en verder kromme weggetjes, die kleine stukjes bos omzomen. De beide prenten van H. Numan geven van deze situatie weer een zeer goed beeld. In de praktijk is het ontwerp van Michael echter niet volledig uitgevoerd. De door hem geplande moestuin is uiteindelijk veel groter uitgevallen, zodat het uitzicht vanuit het huis op de Leidse Vaart nooit is gerealiseerd. De moestuin bevatte ondermeer druivenkassen en tegen de muur die de moestuin van de weg scheidde, groeiden leipen, alhoewel van een slangmuur hier niets bekend is.

Beeckesteijn, situatietekening J. G. Michael, 1772, rijks archief Haarlem.

Oud-Berkenroede, ontwerp J. G. Michael, circa 1774, gemeente archief Heemstede.

De Vogelenzang (Bloemendaal)

Jan van Marselis Jr. die in 1776 De Vogelenzang van zijn vader erfde, breidde deze buitenplaats in 1778 uit met het Teijlingerbos en 'schiep het geheel om tot de prachtigste buitenplaats van de ban van Bloemendaal' (Elias, lit. no. 4).

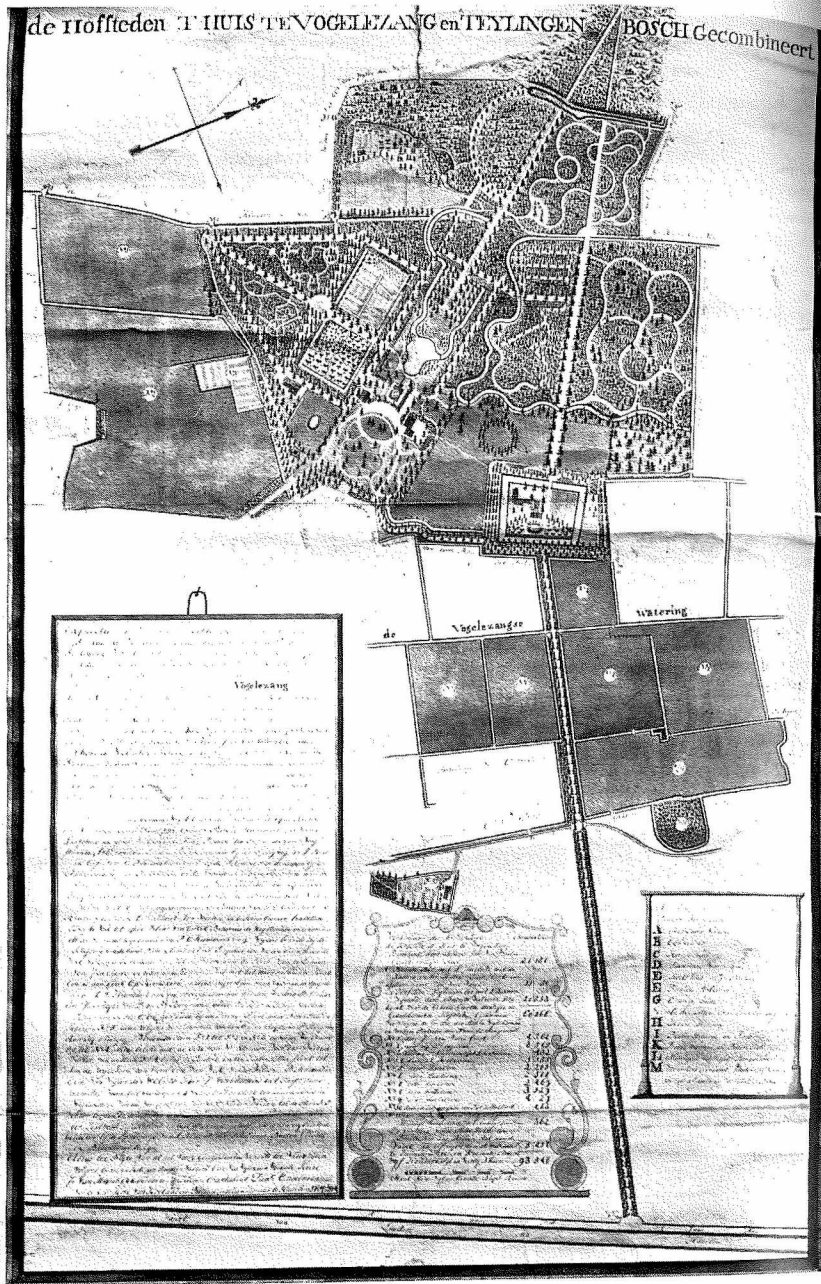
De situatiekaart van de Vogelenzang, die de landmeter Daniel Engelman in 1794 van dit geheel vervaardigde 2), vertoont zoveel duidelijk dezelfde elementen van de reeds beschreven overgangsstijl van Michael, dat bijna zeker is aan te nemen dat J. G. Michael ook van dit landschapspark de ontwerper is.

Een toch weer rechte zichtlijn vanuit het huis over de symmetrisch gevormde golvende vijver, een regelmatig beplante halfcirkelvormige laan nabij de Duinsloot, een boomgaard en kersentuin dichtbij het huis, slingerpaadjes uitkomend op een cirkelvormig pad, open weiden met solitaire bomen of boomgroepen, vormen de elementen waarmee Michael telkens weer zijn vroege landschappelijke tuinen opbouwt.

Belommerde vijvers, grote grasperken met vele beuken begroeid en overblijfselen van oude lindelannen, zijn nog heden ten dage volgens het oerplan van Michael waar te nemen.

Waterland (Velsen)

Volgens Lutgers (lit. no. 12) heeft Michael ook op Waterland gewerkt. Daar woonde van 1781–1799 Archibald Hope, die de buitenplaats 'na

Huis te Vogelenzang en Teylingen bosch, situatietekening D. Engelman, 1794, Barnaart archief Huize Vogelenzang.

den Engelschen of Chineeschen smaak' (Numan, lit. no. 14) volkomen deed veranderen. We kennen de situatie van deze plaats uit het begin der 18de eeuw (ontwerp A. Speelman, 1724), maar een ontwerp of situatietekening van de landschappelijke aanleg is nooit gevonden.

In de beschrijvingen van H. Numan wordt Waterland wel genoemd en de prent die hij geeft toont ons een water, een eiland en een Chinese brug, maar Numan deelt niet mee dat de aanleg van Michael zou zijn. Michael werkte echter veelvuldig voor de families Boreel en Hope en het is dus zeer waarschijnlijk dat Michael hier ook de verandering van het park tot stand heeft gebracht.

Als bijzonderheden noemt Numan nog ruime broei- en keukentuinen, een welaangelegde boerderij en een orangerie, gebouwd 'na de Ionische order, des winters geschikt ter bewaaring van allerhande vreemde Bloem- en Plantgewassen.'

Velserbeek (Velsen)

Ondanks de uitvoerige aandacht die Numan 10) (lit. no. 14) aan deze buitenplaats besteedde, vermeldt hij niet wie de architect van de landschappelijke aanleg van het park is geweest.

Heinrich Sander, die de plaats in 1776 bezocht (lit. no. 15), vond er een boerenhuisje, geschilderd op een schot, een namaak kluizenaar, een geheim gemak verstopt in een schijnkapel en een Chinees huisje. Verder maakte hij melding van theestruiken en allerlei Amerikaanse gewassen.

Dat Velserbeek dus al in 1776 een buitenplaats was met typische tuinoornamenten uit het einde der 18de eeuw, is uit deze beschrijving van Sander duidelijk.

H. Numan maakte er aquarellen en enkele aquatinten, ondermeer van de hermitage op het eiland, van een gotisch gebouw, van een brug met afgebrokkelde antieke zuilen, van de 'Grootte Coepel', van een slingervijver en van het Chinese schellenhuisje. Precies hetzelfde huisje vinden wij bij G. van Laar (1802) afgebeeld.

'Meer natuurlijke bevaligheid' verkreeg Velserbeek vanaf 1785, toen Johan Goll van Frankenstein jr. eigenaar werd. Hij legde volgens Numan alles aan 'in den zogenoemde Engelschen smaak, met telkens afwisselende en kronkelige wandelingen en heuvelachtige gronden (...)' Waarschijnlijk heeft Johan jr. zich meer toegelegd op het beplanten van het terrein en had de vader, groot kunstliefhebber als hij was, zich allereerst met de tuinoornamenten van die tijd bezig gehouden.

Enkele elementen van de barokaanleg zijn zeker ook hier bewaard gebleven. De vier rechte, regelmatig beplante lanen, die de buitenplaats thans doorsnijden en de verbrede beek vlak bij het Chinese schellenhuisje, zijn waarschijnlijk alle resten van oude paden en een waterkom uit de tijd van de symmetrische aanleg. Opmerkelijk is dat de zichtlijn vanuit het huis juist niet gehandhaafd bleef, maar dat hier vanuit het huis uitzicht werd geschapen over water en een hertekamp op de plaats van de vroegere boomgaarden.

Toch kunnen we ook hier weer niet van een grote lijn van aanleg spreken. Er zijn barokelementen bewaard en veranderd en we vinden de rechte en gebogen lanen, regelmatig beplant, die Michael zo veelvuldig toepaste. De 200 jaar oude beuken die eertijds de slingerpaadjes begeleidden, zijn thans overblijfselen van een landschappelijk aangelegd park, dat zijn verhoudingen heeft verloren. Het effect dat men vroeger door middel van deze slingerpaden wilde bereiken, te weten een avontuurlijke wandeling tussen verschillende bospercelen over een pad dat gemarkeerd werd door begeleidende bomen, is thans geheel verdwenen.

Springer (lit. no. 18) suggereert dat ook J. D. Zocher sr. een hand in het ontwerpen gehad zou hebben vanwege de regelmatig beplante slingerpaden, maar uit de ontwerpen van Michael (Beeckestijn, Oud-Berkenroede) is al duidelijk geworden dat dit juist een element is dat door Michael veelvuldig werd toegepast.

Dit feit en de gegevens van H. Sander, waaruit blijkt dat de aanleg al in de tweede helft van de jaren zeventig in de 18de eeuw is begonnen, toen Zocher sr. zeker zich nog niet in Nederland gevestigd had, mogen een aanleiding zijn aan te nemen dat juist Michael de plannen voor een nieuwe tuinaanleg heeft gemaakt of althans de aanwijzingen ervoor heeft gegeven.

Elswood (Overveen)

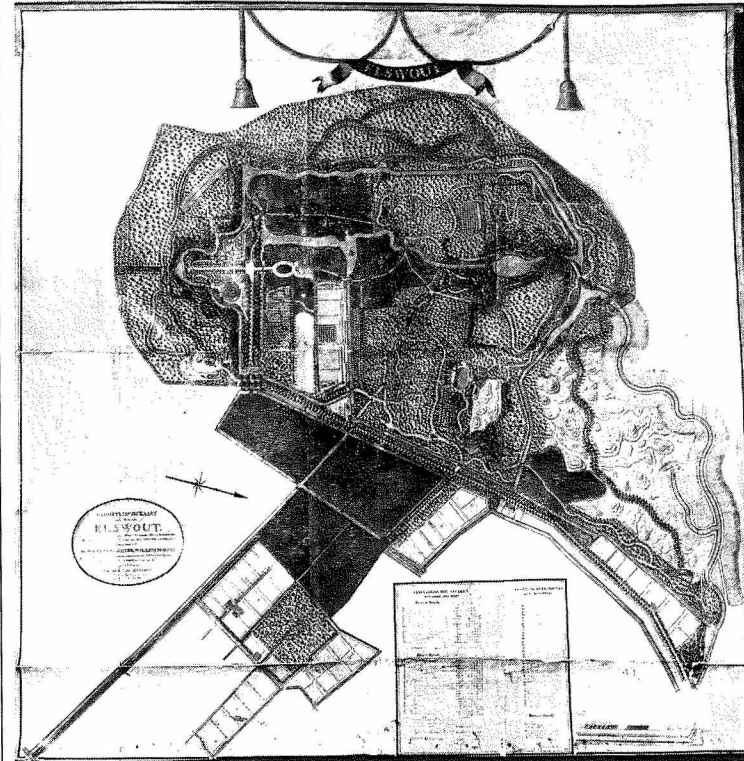
In 1781 kocht Jacob Boreel jr., de zoon van de eigenaar van Beeckestijn, de buitenplaats Elswood. In de jaren tachtig liet hij hier grote veranderingen aanbrengen. Hij liet zowel een nieuw huis bouwen als ook de 'stijve rechte lanen in aangenaam kronkelende en met beekjens doorsnedene wandelwegen' veranderen; 'eene groote verscheidenheid van boomgewassen verving de eentonige menigte elsenhout' (Numan lit. no. 14).

Verder spreekt Numan nog van een schilderachtige Zwitserse brug tussen natuurlijke heuvels, van een wilde bosspelonk, van een arcadische godentempel om dan te concluderen: 'in één woord het verblijf der gedwonge Kunst werd een onbegrensde woning der vrije en verrukkende Natuur, (...)'

De eigenaren van dit landgoed hadden 'het recht van verzanding' van de Heeren van Kennemerland verkregen, zodat zij in staat werden gesteld hun aanleg meer en meer tot de duinen uit te breiden. Door dit afzanden ontstonden al vanaf de 17de eeuw landschappelijke veranderingen; de duinterreinen werden afgegraven tot lager gelegen terreinen en er werden vaarten tot in deze terreinen gegraven om het zand af te voeren (onder andere voor uitbreidingen van Haarlem). De vele vaarten en niveauverschillen in het landschap getuigen nog steeds van deze activiteiten.

Rondom het oude wooncomplex in de 17de eeuw lag een vierkante gracht, getuige het schilderij in het Frans Hals Museum, toegeschreven aan J. v.d. Heijden, terwijl aan de westkant van het huis de 'grote vijver' was gegraven, die circa 1660 gereed gekomen was als resultaat van de eerste afgravingen dicht bij huis.

Op de plek van de vroegere binnenplaats, ten zuiden van het huis, lag in de tijd van Willem Borski I, die in 1805 weer op dezelfde plaats een nieuw huis had laten bouwen, een grasperk, terwijl de vroegere parterres

Elswood, situatietekening H. van Zutphen, 1812, Elswood archief.

de broderie (borduurwerk van buxushaagjes) ten oosten van het wooncomplex, door een bomenrond vervangen waren met daarachter boomgarden, voorzien van slingerpaden. Ook de hoekige gracht, die rondom de ruimte ten zuiden van de stalgebouwen lag vóórdat Jacob Boreel eigenaar van het huis was geworden, werd in een symmetrisch slingerende vijver veranderd, terwijl we in die ruimte bovendien een bomenrond ontworpen zien.

De oorspronkelijke toegangsalles handhaven zowel Boreel als Borski als een brede laan, omzoomd door bomen, die op regelmatige afstanden waren geplant met daarachter lage bossages aan beide zijden.

Volgens vermelding van Lutgers (lit. no. 12) heeft Michael de landschappelijke aanleg van de tuin verzorgd en wanneer we de situatiekaart van 1812, opgemaakt door Herman van Zutphen, bestuderen, vallen ons inderdaad weer vele Michael-eigen elementen op, zoals de behouden zichtlijn op het zuiden vanuit het nieuwe huis, terwijl huis en tuin nu hun gemeenschappelijke hoofdas in de richting oost-west hebben lopen, de open ruimte (hertebaan), geflankeerd door rechte, regelmatig beplante lanen ten oosten van het nieuwe huis, enige oudere barokelementen zoals de symmetrisch gevormde slingervijver rondom de ruimte ten zuiden van de stalgebouwen en vervolgens de kronkelige wegen in het beboste duingebied, die toch steeds weer zeer regelmatig aan de randen door bomen worden geflankeerd.

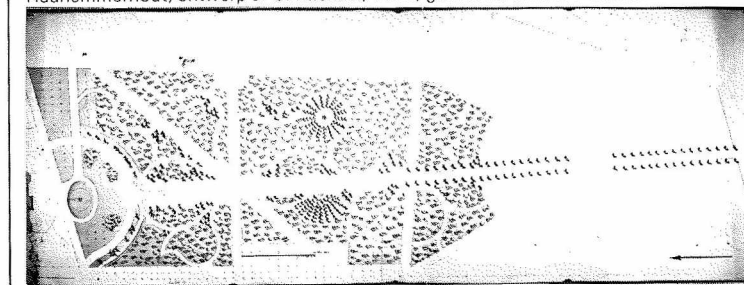
Een groot gedeelte wordt thans ingenomen door hoog opgaand eiken- en beukenbos, terwijl de westelijke randzone voornamelijk met eikenhakhout is beplant.

Een menigte van kronkelige lanen, beken en vaarten doorsnijden nog steeds het heuvelachtige duingebied, waardoor deze plaats ook heden ten dage nog vele verrassingen biedt. De linden aan beide zijden van de hertebaan en vele beuken en sparren op Elswood zijn zeker nog uit de tijd van deze Michael-aanleg.

Haarlemmerhout (Haarlem)

Eveneens in de jaren tachtig van de 18de eeuw werkte Michael aan de

Haarlemmerhout, ontwerp J. G. Michael, 1788, gemeente archief Haarlem.

Haarlemmerhout. Op verzoek van Henry Hope 11) ontwierp Michael (1788) een plan voor de Nieuwe Hout met een zichtlaan vanaf Paviljoen Welgelegen naar de plaats van het Beukenrond. De zichtlijn wordt hier niet meer gevormd door een laan geflankeerd door bomen, maar er zijn boomgroepen zó geprojecteerd, dat naarmate ze verder van het huis liggen, ze dichter langs het pad staan. Hierdoor wordt de zichtas vernauwd, wat een extra effect van diepte geeft. Een vijver komt op deze kaart niet voor. Een detail van 1789 beeldt alleen de Zuiderhout af, het gedeelte dat door Jan van Varel in 1755 in kaart werd gebracht. Afgezien van de nieuwe zichtlijn zijn de grote lijnen van Michael en Van Varel voor dit gedeelte van de Hout dezelfde, maar de slingerpaden van Michael zijn anders getraceerd dan die bij Van Varel. Michael tekent bovendien een brede vijver in het ontwerp. Michaels ontwerp werd uitgevoerd, zij het dat de vijver in twee kleine vijvers werd gesplitst. 12)

Naast deze grote werken heeft Michael in Zuid-Kennemerland nog op Oosterduin (1788) en Wildhoef (1793) gewerkt. De buitenplaats Oosterduin werd later door L. Springer tot villapark veranderd. De gravures van H. Schwegman (naar tekeningen van E. van Driest en J. Cats) en de aquarellen en de aquatinten van H. Numan geven ons een duidelijk beeld van de veelal door J. G. Michael aangelegde parken.

Het omrasteren van al dit kostbaar goed

Het opnieuw beplanten van de vaak woeste duingrond en het verzorgen van de tuinen, de bloemperken, de broeierijen en de bijzondere planten, kostte de eigenaren handen vol geld zodat men er zeer terecht erg zuinig op was. Vandaar dat de nieuwe landschappelijke aanleg der buitenplaatsen meestal gepaard ging met een gehele of gedeeltelijke omrastering.

Zo kunnen we in Numan (lit. no. 14) lezen dat 30 morgen land (bijna tien ha) van Waterland omrasterd was, waarbinnen ruime broei- en keukentuinen en een orangerie; vervolgens dat Velserbeek, 36 morgen groot, beplant en omrasterd was, waarbinnen de tuinen, bloemperken, broeierijen van allerhande fruit en vreemde bloem- en plantgewassen ingesloten waren; evenzo staat vermeld dat van de circa 200 morgen land van Elswoud er 60 morgen omheind waren, ter bewaring der broeierijen en vreemde bloemgewassen.

Op Elswoud werden door deze omrastering paden voor de dorpelingen afgesloten, zodat de protesten fel opklonken. De streekbewoners verzochten de eigenaar Jacob Boreel dan ook de paden te mogen blijven gebruiken, speciaal het pad naar de Wonderboom. In 1792 stemde Boreel hierin toe, 'zodat voor elke vreemdeling alle natuurlijke schoonheden ter bewondering open stonden, mits men zich slechts aanmelde bij den opzichter der Tuinen en Bosschen, den Heere Schutz, op de plaats zelve woonachtig'. (Numan lit. no. 14). Circa 1807 bovendien werd vergunning verleend om 'de kamp' te omrasteren met een houten jachthek, dat we in precies dezelfde vorm nog steeds op Elswoud tegenkomen.

Wat Oosterduin aangaat spreekt Numan van 250 morgen land, waarvan ruim 70 beplant en omrasterd waren. Ook hierbinnen stond een orangerie met vreemde exotische gewassen.

'De zeldzaame en fraaje bloem- en plantgewassen'

Wat men alzo aan kostbaarheden, zowel in de koude grond, als ook in de orangerie kweekte in die tijd, kunnen we lezen in het platenboek van G. Voorhelm Schneevoogt: *Icones plantarum rariorum*, oftewel Afbeeldingen van zeldzaame en fraaje bloem- en plantgewassen (1792—1795). Hendrik Schwegmann en P. van Loo tekenden de planten en brachten de tekeningen in het koper. G. Voorhelm Schneevoogt leverde de beschrijvingen erbij, terwijl prof. G. J. van Geuns deze weer verifieerde.

Ongetwijfeld werden vele van deze zeldzame planten op de beroemde kwekerij van Voorhelm en Schneevoogt in Haarlem gekweekt. Het is echter niet onwaarschijnlijk dat Hendrik Schwegmann ook exemplaren op Elswoud tekende, daar er ook enkele tekeningen van zijn hand van Elswoud bekend zijn. 13)

Van wat er verder in deze tijd op buitenplaatsen werd aangeplant, kunnen we een beeld krijgen uit de catalogus van de kweker Z. Brakel, die zijn bomen, heesters, planten en kruiden in 1794 aanpreeft (lit. no. 1). Het eerste deel over houtige gewassen is getiteld: *'Catalogus van allerhande harde, zoo in als uitlandsche vreemde boomen en heesters, tot gebruik der Chineesche; of zogenaamde Engelsche lustboschjes'*, terwijl hij er dan bijna aan het eind van de catalogus nog een *'Naamleest van plantjes om voor bandjes, boordsels en veldjes, in kleine Engelsche tuintjes te gebruiken'*, aan toevoegt.

De beide werken geven een zeer duidelijk beeld van de stand van tuin- en orangerieplanten aan het eind der 18de eeuw.

drie generaties zocher en hun werk op de buitenplaatsen (ca 1800.—ca 1880)

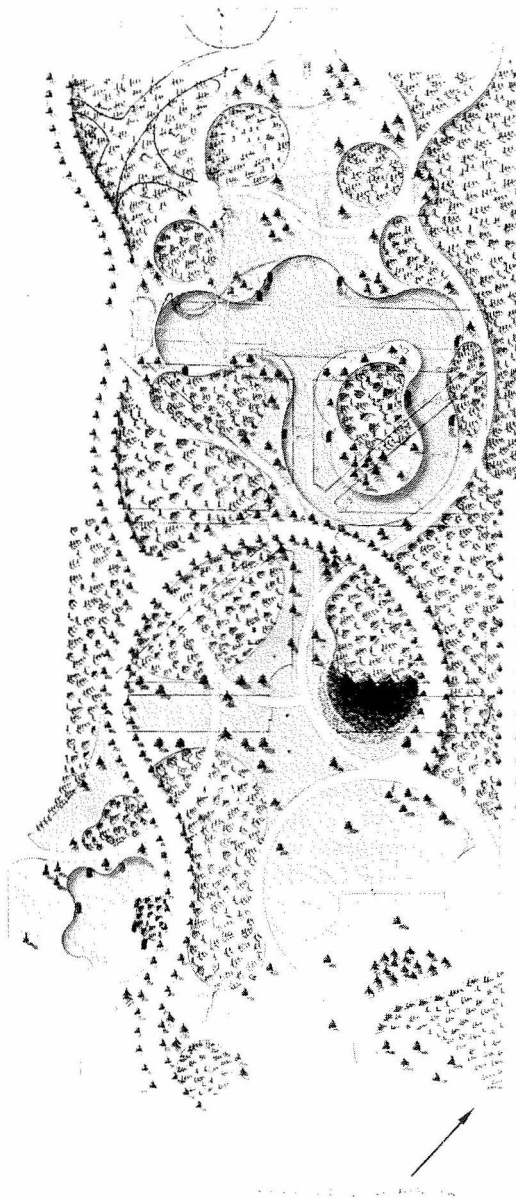
Jan David Zocher sr.

Omstreeks 1780 kwam J. D. Zocher sr. naar Nederland. De eerste gegevens over zijn activiteiten als tuinarchitect in Zuid-Kennemerland, althans gegevens waarover we thans nog de beschikking hebben, liggen besloten in zijn ontwerp voor een landschappelijke aanleg van Meerenberg te Heemstede.

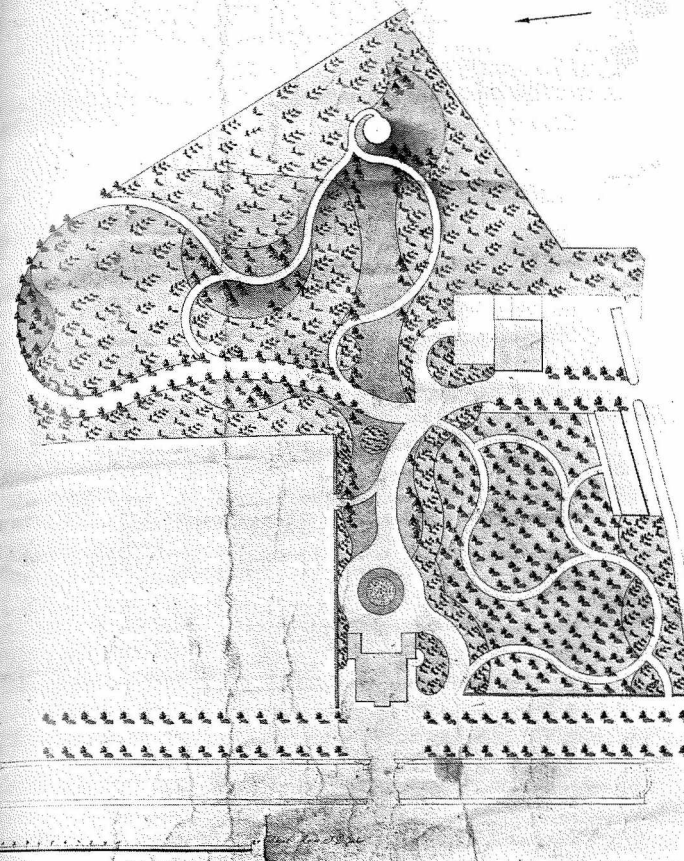
Meerenberg

In 1794 maakte hij een plan, uitgaande van de gegevens van de tuin van Daniel Marot, waarvan we de contouren dan ook nog in zijn ontwerp terugvinden. De gegevens die hij van Marot overnam, waren de vijver ten noorden van de moestuinen, de grote brede vijver ten noorden van het Sterrenbos, een stuk rechte laan, aansluitend op de orangerie en van daaruit in noordwestelijke richting lopend, waarvan hij de bomenrij verdubbelde en enkele gedeelten van het Sterrenbos. Ook de zichtlijn van het Marotontwerp bleef als doorzicht gehandhaafd.

Waarschijnlijk is Zocher sr. bij J. G. Michael in de leer geweest, getuige de regelmatig beplante lanen, welk gegeven hij zeker bij het ontwerpen van het park Meerenberg van zijn schoonvader heeft overgenomen. De lanen zijn vergeleken met die bij Michael hier statiger en breder, terwijl ze bepaalde essentiële punten verbinden en niet slechts

Meerenberg Heemstede, ontwerp J. D. Zocher sr., 1794, gemeente archief Heemstede.

Woestduin, ontwerp J. D. Zocher sr., Barnaart archief Huize Vogelenzang.

fragmenten bos omgeven. Het ontwerp van Zocher sr. is opgezet rondom de volgende elementen: brede statige verbindingslanen, natuurlijk gevormde waterpartijen en enkele open ruimten met solitair bomen.

Woestduin

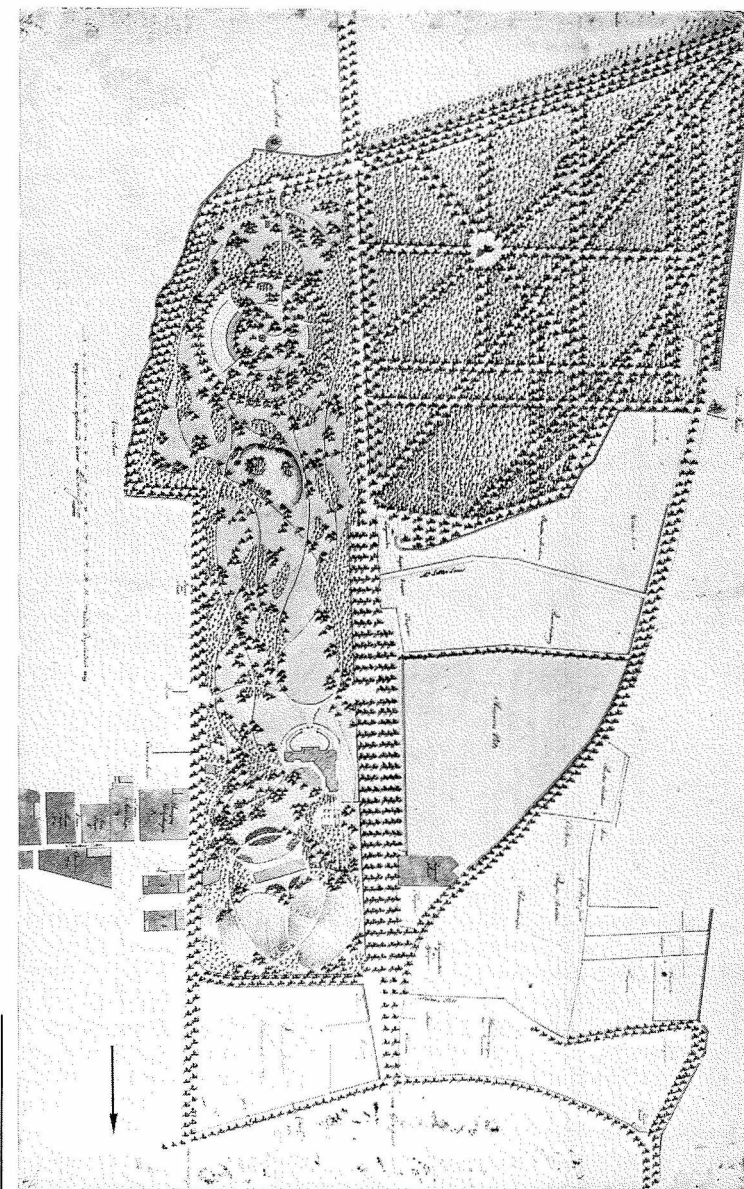
Een brede statige verbindingslaan vinden we ook in één van Zochers ontwerpen van Woestduin (circa 1800) 2). Twee detailtekeningen van een nieuwe aanleg rond het huis en rond de ovale vijver in het bos, laten duidelijk zijn verschil in brede statige lanen en in kleine slingerpaadjes tussen open weiden en dichtere boomaanplant zien.

Een vergelijking met ontwerpen van zijn hand op andere buitenplaatsen in Zuid-Kennemerland, is thans zonder meer diepgaand onderzoek niet te maken. Hij zou ongeveer 1790 op de Hartekamp gewerkt hebben en circa 1800 op Bosch en Hoven (lit. no. 12 en 18), echter ontwerp- of situatietekeningen uit die tijd ontbreken geheel.

Haarlemmerhout

Op het ontwerp van de Haarlemmerhout (1809) moeten we apart onze aandacht richten. In 1807 werd J. D. Zocher sr. door Lodewijk Napoleon benoemd tot architect van Huis ten Bosch, alwaar hij ook een nieuwe aanleg van het park verzorgde. In 1808 kocht Lodewijk Napoleon Paviljoen Welgelegen en een gedeelte van de Haarlemmerhout als toekomstig koninklijk paleis. In 1809 wordt een nieuw ontwerp van de Hout gemaakt, gedateerd 1809 en ondertekend door J. D. Zocher jr. Deze datering en ondertekening lijken op de tekening echter apart bijgeschreven. De regelmatig omzoomde lanen zijn hier verdwenen en er zijn hier meer open ruimtes gecreëerd, die qua stijl aansluiten bij de stijl van J. D. Zocher jr.

Het meest voor de hand liggende lijkt het dat Zocher sr. de opdracht tot reorganisatie van de Hout kreeg in 1809, nadat Lodewijk Napoleon in 1808 de Hout had gekocht. In 1809 werd echter eveneens Zocher jr. door Lodewijk Napoleon tot kwekeling in de bouwkunde benoemd, zodat men zich ook kan voorstellen dat dit een proeve van bekwaamheid van Zocher jr. is geweest, die hiermee misschien een opdracht voor zijn vader uitvoerde. Er staat tenslotte niet vermeld wie het ontwerp heeft gemaakt, maar wel dat de opmeting en tekening van Zocher jr. zijn. Het plan is echter nooit uitgevoerd daar in 1810 Lodewijk Napoleon uit Nederland vertrok.

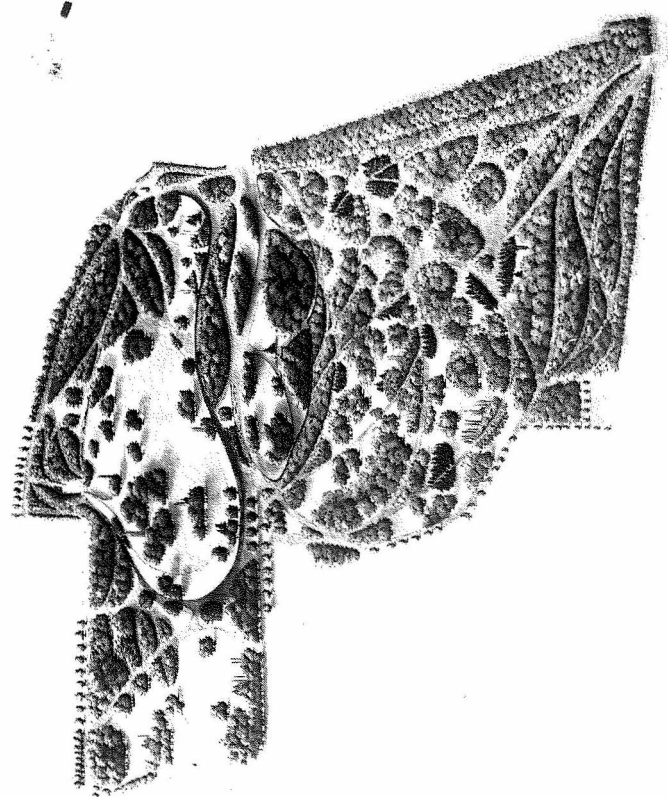
Haarlemmerhout, ontwerp J. D. Zocher jr. (of sr.), 1809, gemeente archief Haarlem.

Buiten Zuid-Kennemerland heeft J. D. Zocher sr. als tuinarchitect en/of architect meer opdrachten uitgevoerd voor koning Lodewijk Napoleon en later voor koning Willem I, namelijk Huis ten Bosch, het koninklijk verblijf te Utrecht en het park van paleis Soestdijk, welke laatste opdracht na zijn overlijden door zijn zoon Jan David jr. werd overgenomen.

Jan David Zocher jr.

Ongetwijfeld zal Jan David Zocher jr. het vak tuinarchitectuur in eerste instantie van zijn vader hebben geleerd. Nadat Jan David jr. 4 jaar in Parijs en Rome had gestudeerd en daar de boeken van G. L. le Rouge (lit. no. 10, 11) en van de graaf van Ermenonville, R. C. Gerardin, heeft leren kennen en leren waarderen (het is bekend dat De la composition des paysages van Gerardin een lievelingsboek van hem was) 14), wordt hij in de archieven het eerst signaleerd als medewerker van zijn vader aan de tuinen van paleis Soestdijk. Toen J. D. Zocher sr. in 1817 stierf, heeft zijn zoon de werkzaamheden aan het park van dit paleis voortgezet.

Zijn eerste zelfstandige belangrijke opdracht op het gebied van de tuinarchitectuur was een reorganisatieplan voor de Haarlemmerhout (1827), dat getuige de kaart van F. J. Nautz van 1837, ook is uitgevoerd. In de jaren die volgden op zijn werkzaamheden aan de Hout, heeft hij talrijke parkreorganisaties op buitenplaatsen verricht, zoals op Wildhoef, Hartelust, De Beek, De Hartekamp, Elswoud en Velserbeek, terwijl hij naast de landschappelijke aanleg van het park ook nog de daarbij behorende huizen ontwierp ondermeer voor Spaarnberg, Sparrenheuvel, Bloemenheuvel en het provinciaal ziekenhuis te Santpoort (Meer en Berg). Op Sparrenheuvel en De Hartekamp bouwde hij een nieuwe orangerie.

Spaarnberg

In opdracht van de heer A. v. d. Hoop, gemeenteraadslid van Amsterdam, ontwierp Zocher jr. in 1835 een plan voor een gehele nieuwe buitenplaats, hetgeen zowel het park, de tuinen als ook het huis, omvatte. De tuinen van deze plaats werden al gauw zo beroemd dat er een speciaal boek werd uitgegeven, gewijd aan de planten die op Spaarnberg werden gekweekt: Hortus Spaarnbergensis, 1839 (Amsterdam, J. Müller). Een verwaarloosde tuin, een slangenmuur en een Zwitsers Chalet zijn thans nog de restanten van Zochers activiteiten destijds.

Duin en Daal

De vroegere blekerij Duin en Daal, oorspronkelijk een prachtig gelegen duinhelling met een meertje in een dal, werd door J. D. Zocher jr. omgetoverd tot een weids aangelegde schilderachtige buitenplaats. Lutgers (lit. no. 12) vermeldt er verder nog van dat er 'vrije wandeling' was, iets dat toch op buitenplaatsen zeker niet algemeen scheen te zijn, anders zou hij het niet apart hebben vermeld.

Elswoud

Willem Borski I, die Elswoud van Jacob Boreel kocht in 1805, voelde niet veel voor openbare wandeling op zijn terrein en kocht alle rechten van overpad, die door Boreel waren verleend, weer af. In opdracht van deze Willem Borski I heeft allereerst J. D. Zocher jr. veranderingen aan het terrein aangebracht. De hertebaan tussen huis en rijweg werd enigszins veranderd. In de jaren veertig, na het afgraven van de duinen in het noordelijk deel van Elswoud, heeft Jan David jr. het Klaverstuk aangelegd (lit. no. 21).

De veranderingen in de hertebaan voor het huis bestonden hieruit dat hij op de plaats tussen de boomgaard en de moestuinen een slingervijver projecteerde, en wel op zo'n manier dat de solitaire beuk ten oosten van het huis, die al ten tijde van Michael was geplant, net kon blijven staan. Deze boom is thans zo volgroeid dat 's zomers vanaf de weg het huis bijna niet meer zichtbaar is. Hier dient opgemerkt te worden dat, nu de linden langs de lanen voor het huis al jaren niet meer gesnoeid worden, de hertebaan voor het huis in schijn ongeveer tweemaal zo smal is geworden door het overhangend groen.

In de noordoosthoek van Elswoud wist Zocher een stukje woeste duingrond om te toveren tot een 'natuurlijk' park, waarbij de kronkellaan, die Michael dwars door het duingebied had ontworpen, totaal kwam te vervallen.

Omstreeks 1855 heeft een Duits architect (zijn naam is op de kaart van Petzold slecht te lezen maar luidt waarschijnlijk Bunzlau) na de

werkzaamheden van Zocher jr. het totale landgoed weer in kaart gebracht, uitgaande van de oude situatiekaart van H. van Zutphen en aangevuld waar dat nodig was. We zien dat hij enige veranderingen voorstelt, want hij tekent zowel de slingervijver van Zocher in de hertebaan als een vijver van klassiek model, en ten zuiden van de stalgebouwen is eveneens een veranderde situatie getekend, althans vergeleken bij H. van Zutphen, die niet door Zocher werd aangebracht. Bovendien nog zien we de Kerklaan met het zicht op de St. Bavo in Haarlem hier gesitueerd en ten zuidoosten van het poortgebouw is de uitleg op Duinvliet getekend.

Velserbeek

Zoals we gezien hebben is het park van Verserbeek duidelijk in Anglo-Chinese stijl aangelegd. Na de dood van Johan Goll van Frankenstein jr. kwam Verserbeek in handen van E. L. Baron van Tuyll van Serooskerke (1832). J. D. Zocher jr. kreeg van hem de opdracht enkele nieuwe bospartijen aan te leggen. De ontwerper plantte vele bruine beuken aan en speciaal in de omgeving van het huis plaatste hij vele exotische bomen, zoals moerascypressen, varenbeuk, treurbeuk, treures, zilverlinde, eikenbladige haagbeuk en een Nordmannen.

In tegenstelling tot zijn rigoureuze aanpak van de Haarlemmerhout, waar hij alle rechte lanen deed verdwijnen, handhaafde hij hier de bochtige lanen, die tegennatuurlijk werden begeleid door in het gelid geplaatste bomen.

De invloed van de eigenaar van een buitenplaats was veelal groter dan een heel gemeentebestuur van Haarlem! Het was op een buitenplaats veelal een samenwerking tussen eigenaar en tuinarchitect, terwijl het werken voor een bepaalde gemeente vaak inhield een goedgekeurd plan zelfstandig ten uitvoer te brengen.

Louis Paul Zocher

De zoon van Jan David jr., Louis Paul, heeft op tal van buitenplaatsen meegewerkt met zijn vader. In het algemeen komen we zijn naam meer tegen bij het ontwerpen van stadsparken, stadsuitbreidingen, wegeaanleg en begraaftuinen. Iets wezenlijk nieuws wat betreft de buitenplaatsen heeft hij niet gebracht.

Het verfraaien der natuur zonder deze geweld aan te doen. Pieter Harting, hoogleraar in de *'Matheseos en Philosophia naturalis'* in Utrecht zei in 1853 (lit. no. 6) dat Jan David Zocher jr. de natuur verfraaide zonder deze geweld aan te doen. Hij speelde met vormen in het landschap, zoals met bospartijen, grasvlaktes, waterpartijen en eilandjes op een manier die volkomen natuurlijk was en hij verfraaide vooral met vreemde boomsoorten de natuurlijke elzebossen en de beuken- en sparrenaanplant, terwijl hij bovendien door zijn grote kennis en ervaring de natuurlijke flora en fauna op de buitenplaatsen wist te behouden.

Een aardige illustratie van het feit dat zo'n buitenplaats, oorspronkelijk een duingebied, in die tijd een waarlijk ongestoord natuurgebied was, toont ons de inhoud van het 'jagtboek' van Elswoud, waarin aantekeningen (van 1847 tot circa 1921) over de jachtresultaten zijn gemaakt. De verscheidenheid en hoeveelheid aan vogels en wild was zo groot, dat een goed wildbeheer absoluut noodzakelijk was.

Maar ook de wilde flora was veel rijker dan heden ten dage en speciaal de stinseflora, een verzameling planten die we vooral op buitenplaatsen aantreffen, kwam halverwege de vorige eeuw aldaar optimaal tot ontwikkeling.

Waarom kwamen deze planten nu juist op buitenplaatsen voor, terwijl de bodem hier toch zeker sterk door de mens was beïnvloed? Wat zijn die factoren die nu juist een stinsemilieu hebben doen ontstaan? De eerste belangrijke factor is die van een vergraven bodem. Op Elswoud met zijn 'recht van verzanding' is dan ook een optimaal milieu geschapen. Echter alle buitenplaatsen zijn van baroktuin tot landschappelijk park omgespit, zodat bij alle een optimaal stinsemilieu is gecreëerd. Michael en de Zochers hebben in Zuid-Kennemerland zeker hun steentje hiertoe bijgedragen. Een tweede factor is het regelmatig harken en maaien van de paden, de gazons en de onderbegroeiingen, hetgeen tot in de jaren 80 van de 19de eeuw zeker gebeurde. Daarna zijn andere opvattingen over verzorging en bemesting van de bodem ook een rol gaan spelen. Een derde factor is het feit dat de aanleg van buitenplaatsen vaak heeft plaatsgevonden op de overgang van hoger naar lager gelegen gronden of juist op de overgang van twee grondsoorten; in dit geval hebben we te maken met een afwisseling van oude strandwallen en strandvlaktes en de overgangszones met het jonge duinlandschap.

Wanneer nu een bepaalde plaats aan deze drie voorwaarden voldoet, groeien er zeker verschillende stinseplanten. Een bos waarin deze

planten voorkomen wordt gekenmerkt door aanwezigheid van de es, de iep en soms de eik en aan de duinkant bovendien nog door de esdoorn en de witte abeel; we vinden deze bossen in het algemeen in de duinen, op de geestgronden en langs de binnenduindrand. De planten, voorkomend in deze bostypen, behoren tot de plantengezelschappen het abelen-kurkiepenbos en het fluitekruidrijk essenbos.

Er zijn drie groepen stinseplanten te onderscheiden: oorspronkelijk uitheemse planten zoals knikkende vogelmelk (*ornithogalum nutans*) of donkere ooievaarsbek (*geranium phaeum*), oude sierplanten als de bostulp (*tulipa sylvestris*) en de wilde hyacinth (*scilla non scripta*) en oude geneeskruiden zoals bijvoorbeeld de gele anemoon (*anemone ranunculoides*) en de voorjaarshelmbloem (*corydalis solida*) (lit. no. 23).

In de Flora Batava (lit. no. 9) zijn zoveel mogelijk Nederlandse bomen, heesters, kruiden, paddestoelen en mossen, die gedurende de hele periode van uitgave werden verzameld, uitvoerig beschreven. Ook de groeiplaatsen van de verschillende planten werden uitvoerig vermeld en zo lezen we veelvuldig over Elswoud en Duin en Daal als groei- en/of vindplaats van diverse stinseplanten en andere zeldzame kruiden, bijvoorbeeld op Elswoud het Haarlems klokkenpel (*saxifraga granulata* var. plena) en op Duin en Daal de pijpbloem (*aristolochia clematitis*).

In het laatste deel wordt op de betekenis en conservatie van deze plantengroep nader ingegaan.

reorganisaties en exploitaties van buitenplaatsen ten tijde van leonard a. springer (ca 1880–1940)

Leonard A. Springer is, getuige de ontelbare krantenartikelen omtrent zijn plannen tot reorganisatie van de Haarlemmerhout, de geschiedenis ingegaan als een man die wist wat hij wilde, ook al kreeg hij daarmee de hele publieke opinie tegen zich of ook al wist hij dat zijn inzichten niet gehonoreerd zouden worden. Zijn ontwerptekeningen leren ons dat hij vaak rigoureuze te werk wilde gaan, omdat hij nu eenmaal van rust en grote lijnen in zijn ontwerpen hield.

In 1900 werd Springer door de gemeente Haarlem tot opvolger van L. P. Zocher benoemd als adviseur voor de Hout en plantsoenen. De toenmalige burgemeester van Haarlem, jhr. mr. J. W. G. Boreel van Hogelanden, gelastte een onderzoek in te stellen inzake de Hout en hij gaf deze opdracht aan Springer. Op de storm van protesten die volgde als kritiek op Springers plannen, zal hier verder niet worden ingegaan. De reorganisatie kwam volgens de plannen van Springer in 1902 op gang.

De opdrachten die Springer vóór deze tijd vervulde, bestonden wat betreft buitenplaatsen in Zuid-Kennemerland voornamelijk uit reorganisaties en het ontwerpen van nieuwe tuinplannen in opdracht van de familie Borski van Elswoud.

Elswoud

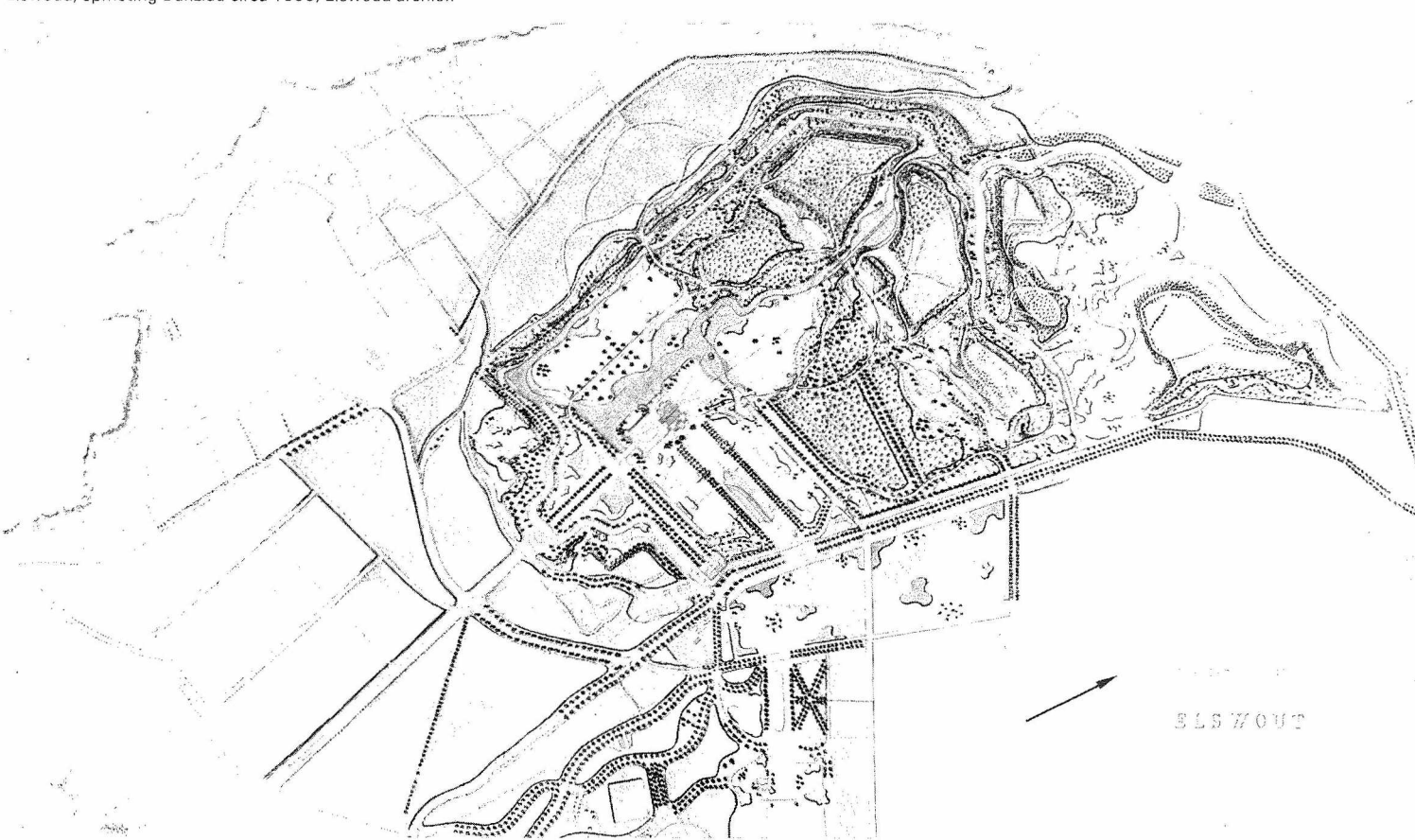
Willem Borski III gaf opdracht een nieuw Elswoud te bouwen en ook het park te reorganiseren. Als architect voor het huis werd C. Muysken aangetrokken en zowel E. C. A. Petzold, een Duits landschapsarchitect als L. A. Springer maakten in 1883 plannen tot reorganisatie van het park. 'Wij stonden als concurrenten tegenover elkaar' schrijft Springer in een overigens lovend artikel over Petzold (lit. no. 16). Het plan van Petzold zou ten uitvoer worden gebracht omdat de architect Muysken Leonard Springer nog te onervaren achtte. Toch kreeg Springer de leiding van de uitvoering door Willem Borski opgedragen. Men is echter nauwelijks aan de uitvoering toegekomen, want na de plotselinge dood van Willem Borski in 1884 werden alle werken stilgelegd.

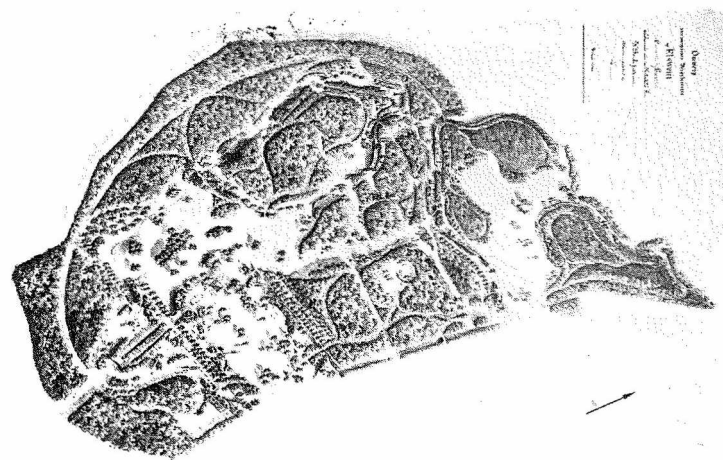
Wanneer we nu de beide plannen tot reorganisatie van Elswoud van Petzold en Springer vergelijken, valt ons direct het volgende op: Springer wil de beide lindenlanen ten oosten van het huis laten kappen, om zo een ruimere weide voor het huis te creëren en hij projecteert bovendien aan de rand van die weide een orangerie, die inderdaad op deze plaats gebouwd is. Verder is uit zijn plannen, ook vooral wat betreft het noordelijk gedeelte van Elswoud, een rigoureuze aanpak te lezen.

Petzold daarentegen is niet zo'n rigoureuze hervormer; hij handhaaft de lindenlanen en houdt in het algemeen vast aan de situatie die in de loop van de 19de eeuw langzaam maar zeker ontstaan is, want wanneer we de plannen van Petzold en de situatietekening van 1812 naast elkaar leggen, verandert Petzold in feite niet zo heel erg veel. Hij accentueert de percelen in het noordelijk beboste gedeelte wat duidelijker zodat de kronkelige paadjes van Michael nu een wat grotere en duidelijker opzet krijgen. Wanneer we de kaart van Petzold nu ook nog vergelijken met de opmeting van Bunzlau, blijkt dat Petzold volkomen Bunzlau's tekening

Haarlemmerhout, ontwerp J. D. Zocher jr., 1827, gemeente archief Haarlem.

Elswoud, opmeting Bunzlau circa 1855, Elswoud archief.

Elswood, ontwerp L. A. Springer, 1883, Elswood archief.

Elswood, ontwerp E. Petzold, 1883, Elswood archief.

heeft gecopieerd.

De architect van het huis en de eigenaar kozen in dit geval dus voor een behoudend plan, dat echter zoals reeds gezegd, niet is uitgevoerd, zodat we nu nog steeds in grote lijnen de situatie van Michael hebben (ontwerp circa 1785), aangevuld met enkele wijzigingen ten oosten van het huis en een nieuwe aanleg van het noordelijk gedeelte, het Klaverstuk, van J. D. Zocher jr.

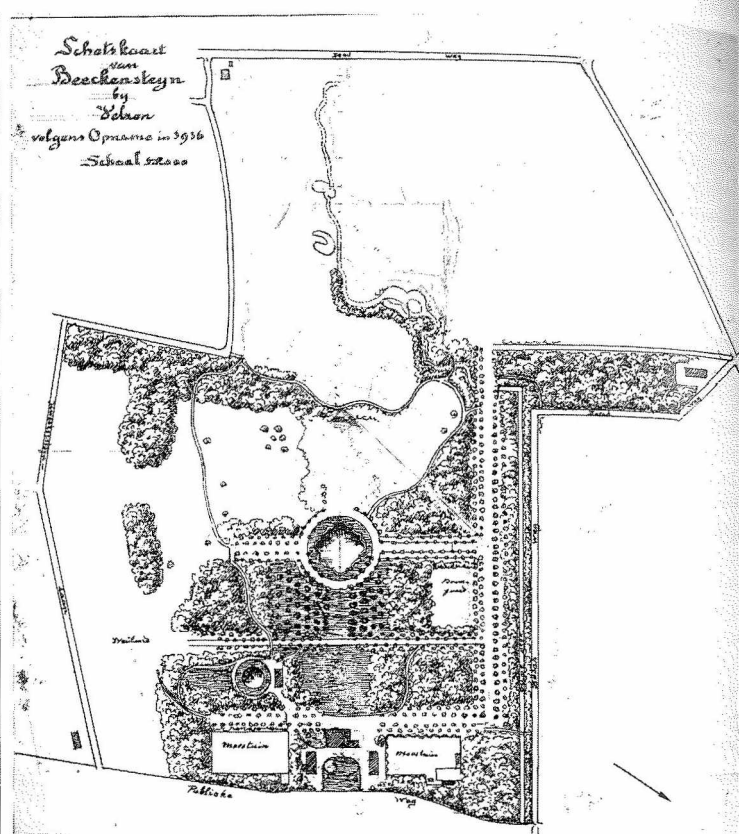
Nadat de reorganisatie van Elswood was stopgezet, kreeg Springer, voordat zijn moeilijkheden met de Haarlemmerhout begonnen, nog enkele opdrachten van familieleden van de Borski's, zoals de aanleg van Koningshof (1898) en Lindenheuvel (1900).

Waterland en Beeckesteijn

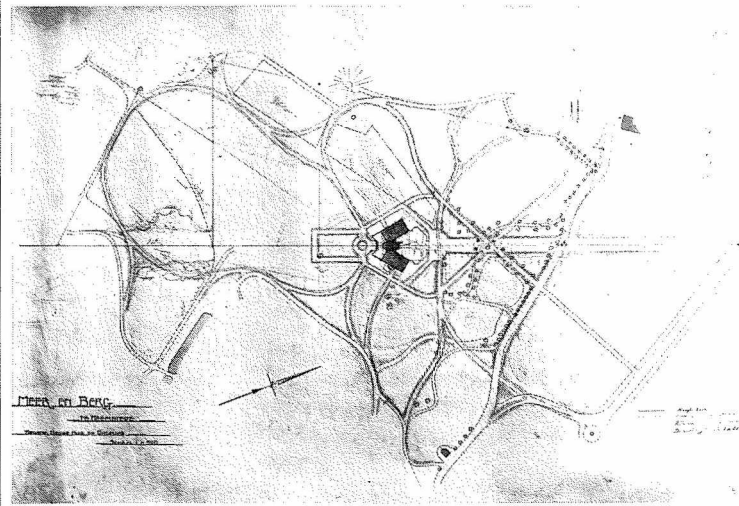
Jhr. Mr. J. W. G. Boreel van Hogelanden, de burgemeester van Haarlem, die aan Springer de opdracht gaf tot reorganisatie van de Hout, woonde toendertijd op Waterland, terwijl hij bovendien eigenaar was van het aangrenzende Beeckesteijn en Meervliet, waarvan het huis in 1926 werd gesloopt en het terrein grotendeels bij Waterland werd gevoegd. Hij was, in verband met de duinterreinen die hij bezat, zeer geïnteresseerd in het vraagstuk van de aanplant der duinen en uiteraard ook zeer begaan met de aanplant van zijn eigen buitenplaatsen.

Volgens Springers eigen aantekeningen verrichtte hij vanaf 1902 enkele kleine reorganisaties op Beeckesteijn. Waarschijnlijk hield dit in dat hij rhododendrongroepen en verschillende soorten dennen plantte en aanwijzingen voor beheer van de bestaande houtopstand gaf.

Wanneer we de situatiekaart bestuderen, die Springer zelf in 1936 heeft vervaardigd, valt ons direct op dat in het voorste formele gedeelte van de tuin de driehoeken met het Engelse hout, het doolhof, de moestuinen, het bloemenperk en de menagerie allang verdwenen zijn en anno 1936 door verwaarlozing, door aanplant van bossages (bijvoorbeeld rhododendrons en/of siringen) en door het uitgroeien van het geboomte, veranderd zijn in een 'natuurlijke aanleg'.

Beeckesteijn, situatietekening L. A. Springer, 1936, Springer collectie Wageningen.

Meerenberg Heemstede, potloodschets L. A. Springer op tekening bestaande situatie, 1909, Springer-collectie Wageningen.

Springers opmerkingen uit die tijd melden: Beeckesteijn is niet imponerend door bloemenpracht, maar indrukwekkend door zijn zwaar geboomte en majestueuze groepen en lanen. 15)

Springer 'verbeterde' zoals hij zelf zegt, het landgoed Waterland volgens een meer uitgewerkt plan (van december 1903) en bovendien ontwierp hij voor de echtgenote van de burgemeester een rozentuin ten westen van het herenhuis. Ook hier zal Springers verbetering wel hebben ingehouden de aanplant van verschillende coniferen en rhododendrongroepen die thans nog steeds Waterland sieren.

Meerenberg, Heemstede

Op Meerenberg, waar zoals we gezien hebben de beroemde tuinarchitecten Daniel Marot en J. D. Zocher sr. al hadden gewerkt, wordt nu in 1909 in opdracht van H. Deutz van Lennep ook L. A. Springer ingeschakeld. Deze laatste ontwierp de omgeving van het nieuwe huis dat ten noordwesten van de landschappelijke aanleg van Zocher sr. 'kwam te liggen'. De ontwerpen van Springer en Zocher sr. sluiten precies op elkaar aan. De zichtlijn vanuit het nieuwe huis komt uit op de oude beukenlaan, die weer in het verlengde ligt van de middenas van het ontwerp van D. Marot.

In het ontwerp van Springer is niet veel te lezen over zijn eigen keus

van beplanting, alhoewel hij het zelf aangeven van de beplanting het allerbelangrijkst vond. Een grote open weide achter het huis omzoomd door groepen dennen en een merkwaardige symmetrische indeling van lanen en vlakken vóór het huis, zijn de belangrijkste elementen die we uit het ontwerp af kunnen lezen. In grote lijnen is deze situatie thans nog aanwezig.

Groot kenner van bomen

Springer reorganiseerde de volgende jaren tal van buitenplaatsen, zowel in Kennemerland als daarbuiten. Wanneer we zijn ontwerpen bekijken en al wandelend over die buitenplaatsen de karakteristiek van het werk van Springer trachten samen te vatten, is dat erg moeilijk. Hij probeerde evenals Zocher jr. de natuur te begeleiden en zijn eigen inbreng ondergeschikt daaraan te maken. Het is bekend dat hij graag coniferen en exotische bomen gebruikte in zijn ontwerpen. Hij was duidelijk niet alleen tuinarchitect, maar daarnaast ook een groot dendroloog. Zijn uitgebreide assortimentskennis blijkt uit enkele bestekschriften die zich in de Springercollectie in Wageningen bevinden.

Hoe nauwkeurig hij soms solitair bomen rondom het huis intekende, kunnen we zien op een situatie-schets van een gedeelte van de buitenplaats Berkenrode te Heemstede. Hij kreeg in 1922 de opdracht de omgeving van het nieuwe huis aan te sluiten op de reeds bestaande situatie. We zien in deze situatietekening hoe de nieuwe aanleg rondom het nieuwe huis, die hier in de bestaande situatie is ingeschetst, moet aansluiten op het bestaande terrein rondom de stallen en schuren. Zoals hier duidelijk te zien is, daar de solitair bomen in dit geval afzonderlijk ingetekend zijn, plande Springer de toegangsweg tot het nieuwe huis zó, dat in ieder geval de twee Taxodium-exemplaren en de Catalpa tén zuiden van de stallen werden gespaard.

Exploitaties tot villaparken

Alhoewel Springer in zijn artikelen zich vele malen zorgen maakte over de achteruitgang van de wilde flora en over het verdwijnen van weer een buitenplaats ten koste van villabouw, werkte hij daar zelf toch ook aan mee.

Zuid Duin en Daal

In 1897 al maakte hij een plan voor exploitatie tot villapark Zuid Duin en Daal op terreinen van de prachtige door Zocher jr. ontworpen buitenplaats Duin en Daal. Het water in het dal beneden handhaafde hij als een prachtig slingerende vijver, gecombineerd met een enorme weide, en de slingerende wegeaanleg vanuit het dal naar boven maakt van dit park werkelijk een bijzondere aanleg.

De kavels rondom de villa's waren zeer ruim van opzet en het gehele park lag zo prachtig in de duinen en het Bloemendaalse Bos ingebed dat er van een ernstige verstoring na voltooiing eigenlijk geen sprake was. Springer ontwierp bovendien de meeste tuinen in dit villapark en probeerde hier de natuur zo onaangestast mogelijk te handhaven.

Aansluitend op het terrein van het park Duin en Daal ontwierp Springer het villapark Kweekduin en later nog de villaparken Kleverpark te Haarlem, Haarlemmerhoutpark en Zuiderhoutpark te Heemstede en Oosterduin en Boekenrode te Aerdenhout, alle aangelegd op voormalige buitenplaatsen.

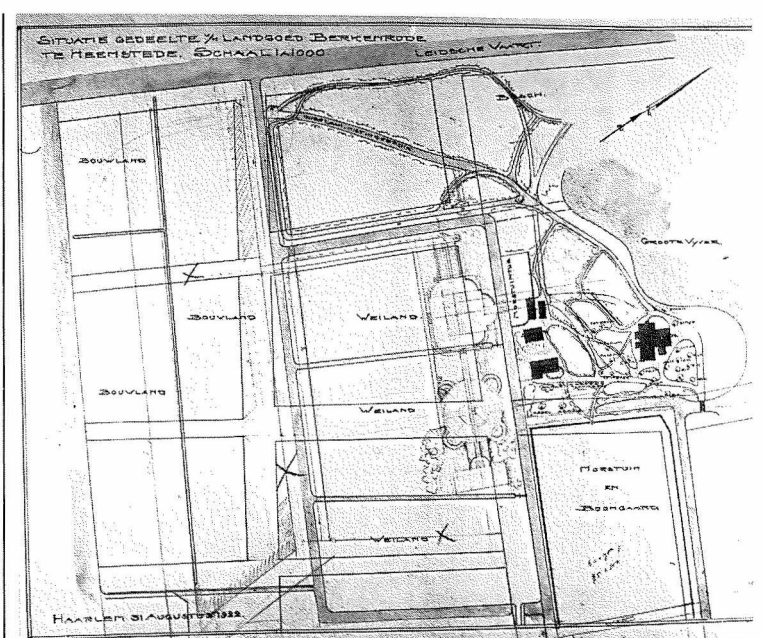
Zijn laatste plan voor exploitatie tot een villapark, dat van Velserbeek (1930), werd door het gemeentebestuur niet geaccepteerd. In 1935 maakt Springer een schets van het park, zoals het in het nieuwe uitbreidingsplan van het dorp Velsen is komen te liggen. Het is een belangrijk situatiekaart, daar deze kaart in feite de eerste optekening is van het park Velserbeek na de afbeelding van de formele situatie van het park in het Zegepralend Kennemerland (lit. no. 2).

Thijsses Hof in het Bloemendaalse Bos (de voormalige buitenplaats Sassenburg)

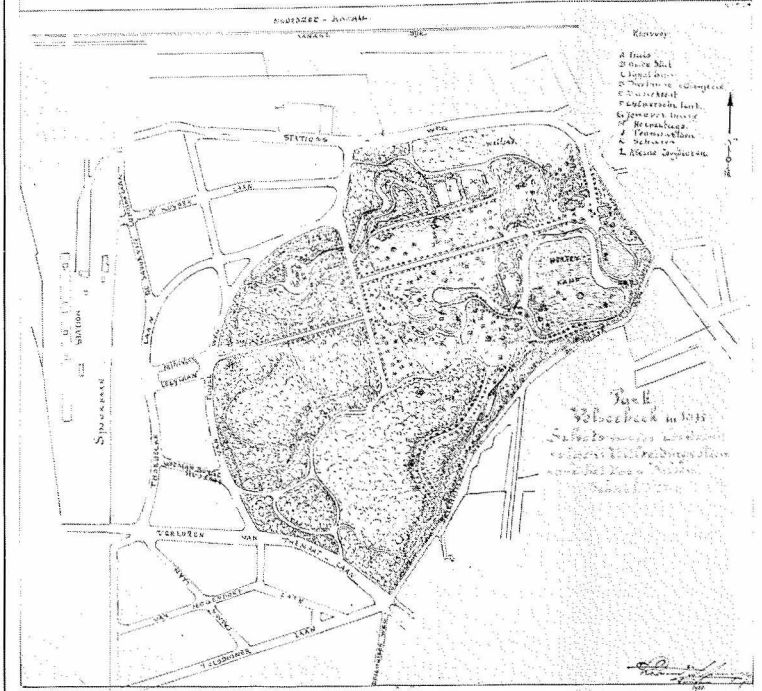
Aan het eind van de 19de eeuw begint de stadsmens door de uitbreidingen der stad steeds verder van de natuur af te staan. Frederik van Eeden sr. beschrijft in zijn Botanische Wandelingen (lit. no. 3) nog de Haarlemmerhout zoals deze was voordat de villa's er verzezen en bovendien wordt de lezer geboeid door de prachtige flora van Groenendaal en Bosbeek, van Duin en Daal en Bentveld, die later door het open stellen van het park Groenendaal en door villabouw op Duin en Daal en Bentveld grotendeels zou verdwijnen.

Alhoewel wetenschapsmensen en amateur-botanici driftig hun best deden de gehele Nederlandse flora te beschrijven, zien ze tegelijkertijd verschillende plantensoorten zeldzaam worden en de zeldzame soorten verdwijnen.

De mensen die Springer gekend hebben zeggen dat hij een groter

Berkenrode, ontwerp uitleg bij nieuwe huis L. A. Springer, 1922 Springercollectie Wageningen.

Velserbeek, situatietekening L. A. Springer, 1935, Springercollectie Wageningen.

dendroloog dan een florakenner was en dat hij in zijn ontwerpen ook op gelukkiger wijze met bomen dan met bloemen werkte, maar hieruit mag men beslist niet concluderen dat hij geen interesse voor de wilde flora zou hebben gehad. Hij betreurt de achteruitgang van de wilde flora telkenmale. In de Flora Batava (lit. no. 9) deel XX (1898) wordt Leonard A. Springer, bibliothecaris van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij van Tuinbouw en Plantkunde, verscheidene malen genoemd als inzender van een plant of paddestoel en het is eveneens bekend dat hij een grote collectie gedroogde wilde planten bezat.

De achteruitgang van de wilde flora ging velen in die dagen ter harte. Een man die tegen de verarming streed, was Jac. P. Thijsses. Ter gelegenheid van zijn 60ste verjaardag (1925) werd hem door de gemeente Bloemendaal een wilde plantentuin aangeboden, waarin de planten uit Kennemerland allereerst vertegenwoordigd waren.

Springer maakte het ontwerp voor deze tuin in het Bloemendaalse Bos, op een stuk terrein dat gelegen was op de grens van een oud en jong duinlandschap, Jac. P. Thijsses zelf bepaalde welke planten erin zouden komen en C. Sipkes sr. verzorgde de aanleg. Het is een prachtige heemtuin geworden die, door deskundigheid van drie specialisten, die zich bovendien inzetten voor één zelfde doel, het behoud van de Nederlandse flora, aan haar doel van instructiepark optimaal beantwoordt.

betekenis en beheer van buitenplaatsen anno 1977

Inleiding

In de Nota Noordhollands Duinreservaat en de Provinciale Landgoederen in Zuid-Kennemerland 1975 zijn omtrent de provinciale landgoederen in Zuid-Kennemerland ondermeer de volgende conclusies getrokken: — 'De Zuid-Kennemer Landgoederen zijn bijna alle als belangrijke cultuur- en natuurmonumenten aan te merken. Nadat reeds vele verloren gingen, dienen in samenwerking met de andere natuurbeschermingsinstanties, de resterende landgoederen integraal te worden geconserveerd'. — 'Het terreinbeheer dient waarborgen te scheppen dat het natuurlijke karakter en de cultuurhistorische waarden behouden blijven en daarnaast het gebruik door vormen van rustige recreatie wordt bevorderd'.

In enkele zinnen worden hier de kernwoorden van de gehele buitenplaatsenproblematiek (afgezien van de financiële problemen) genoemd: conservatie en beheer van het natuurlijke karakter en de cultuurhistorische waarden.

Cultuurhistorische waarde

Ondanks het feit dat vele buitenplaatsen aan villabouw, aan wegen- of waterwegaanleg werden opgeofferd, bleven in Zuid-Kennemerland langs de oude kalkarme binnenduinrand, in twee evenwijdige stroken, nog een reeks van deze buitens gespaard.

De reeds beschreven ontwerpen van Michael, J. D. Zocher sr. en jr. en Springer zijn in de meeste gevallen in grote lijnen nog heden ten dage in natura aanwezig. De kronkelige wegen, de vijvers en resten van symmetrische aanleg van Michael en de meer statige dreven van Zocher sr. zijn nog steeds te vinden, naast de exotische boom- en rhododendrongroepen van Zocher jr. en Springer. De plattegronden van bijvoorbeeld Beeckesteijn, Elswoud, Meerenberg en Huis te Vogelenzang zijn in principe niet veranderd.

Waar een buitenplaats als geheel in zijn oorspronkelijke opzet gespaard bleef, kan men zonder twijfel van een cultuurhistorisch monument spreken.

Het natuurlijke karakter

Dankzij de reeds besproken afwisseling van oude strandwallen en strandvlaktes en de overgangszones met het jonge duinlandschap is het bostype het fluitekruidrijke essenbos op verschillende buitenplaatsen optimaal ontwikkeld. Waterland, Elswoud, het complex Groenendaal/Bosbeek/Meerenberg, Berkenrode, Huis te Manpad en Huis te Vogelenzang zijn goede voorbeelden van plaatsen waar dit type bos meer of minder gehandhaafd bleef.

Recente inventarisatie- en beheersrapporten van Staatsbosbeheer en de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging geven een duidelijk overzicht over de diversiteit van deze gebieden. Aan enkele min of meer zeldzame plantensoorten, overgenomen uit deze rapporten, kan hier niet worden voorbijgegaan: Huis te Vogelenzang: pijpbloem, heksenkruid, grootbloemmuur, stengelloze sleutelbloem; Huis te Manpad: totaal ca. 170 plantensoorten, waaronder Haarlems klokkenpel, aronskelk, stengelloze sleutelbloem en keverorchis en een collectie van 40 verschillende naaldbomen in een pinetum; Berkenrode: Haarlems klokkenpel, weidegeelster, aronskelk, allium triquetum; Elswoud: meer dan 200 plantensoorten, waaronder waterviolier, zeegroene zegge en lidsteng; Groenendaal/Bosbeek/Meerenberg: adderwortel, maagdenpalm, wilde hyacinth, stengelloze sleutelbloem en voorjaarszonnebloem.

Bestemmingsplannen

De bestemmingsplannen van de gemeenten Velsen, Bloemendaal, Heemstede en Bennebroek hebben alle nog bestaande buitenplaatsen een landgoedbestemming gegeven; we mogen dus aannemen dat de mogelijkheid bestaat dat de buitenplaatsen die ons thans nog resten uit vroeger tijden, behouden blijven.

Streekplan en aantasting

Het streekplan voor Zuid-Kennemerland (ontwerpherziening 1970) stelt een wegenplan voor met als gevolg dat Huis te Vogelenzang radicaal doorsneden zal worden, evenals Huis te Manpad aangetast zal worden. Volgens E. v. d. Maarel (lit. no. 13) kan Huis te Vogelenzang dan afgeschreven worden als groeiplaats van heksenkruid, grootbloemmuur en stengelloze sleutelbloem en van het Manpad zal onder andere de gele anemoon en allium paradoxum verdwijnen.

Daarnaast zullen natuurlijk vele park- en landschapselementen als oude solitair bomen en bomengroepen, gedeeltes van lanen, heggen, karakteristieke weggetjes en boerderijen geheel of gedeeltelijk worden aangetast bij de uitvoering van dit wegenplan.

Voor al het behoud van deze cultuurhistorische monumenten dient men in het vervolg in beheersplannen van buitenplaatsen meer met nadruk te wijzen. Dat dit niet voldoende gebeurt, blijkt alleen al uit het feit, dat de beheersplannen voor CRM-reservaten anno 1977 worden opgesteld volgens 75 hoofdstukken, waarbij de cultuurhistorische aspecten meestal slechts summier behandeld worden. Opvallend hierbij is dat het hoofdstuk Documentatie (geschiedenis) het allerlaatste is.

Beheer

Toen men op de buitenplaatsen nog genoeg tuinpersoneel kon onderhouden, werden park en tuinen zeer nauwkeurig verzorgd. De bladeren werden bijeengeharkt, de gazons regelmatig gemaaid en het akkermaalshout (boerengeriefhout) werd regelmatig (zo om de 6-10 jaar) gekapt, zodat het weer in hele percelen kon opgroeien en de stobben niet te zeer werden belast door te zwaar hout. Het perceel werd hiermede bovendien gesloten gehouden.

Beheersmaatregelen, vastgelegd in beheersplannen, waren toen totaal niet nodig, daar de tuinbaas en zijn knechten door jarenlange ervaring zeer kundig waren. Meestal noteerde men wel op een kapkaart, ingedeeld in genummerde percelen, wanneer die percelen gekapt werden, zodat een goed overzicht ontstond over wat de laatste jaren gekapt was en wat gekapt moest worden. Een voorbeeld van zo'n 'Historische beheerskaart' is de kapkaart van Oud-Berkenroede, die een overzicht van kapwerkzaamheden geeft van 1796-1809. Tegenwoordig worden in principe nog steeds op dezelfde manier beheersmaatregelen in kaart aangegeven ter verduidelijking van beheersplannen.

Wanneer we nu twee beheersplannen nader beschouwen en we vergelijken de beheersmaatregelen die voor een voor het publiek opengestelde buitenplaats (Elswoud) en voor een voor het publiek ontoegankelijke buitenplaats (Huis te Manpad) voorgesteld worden, dan valt zeker een verschil in aanpak te constateren.

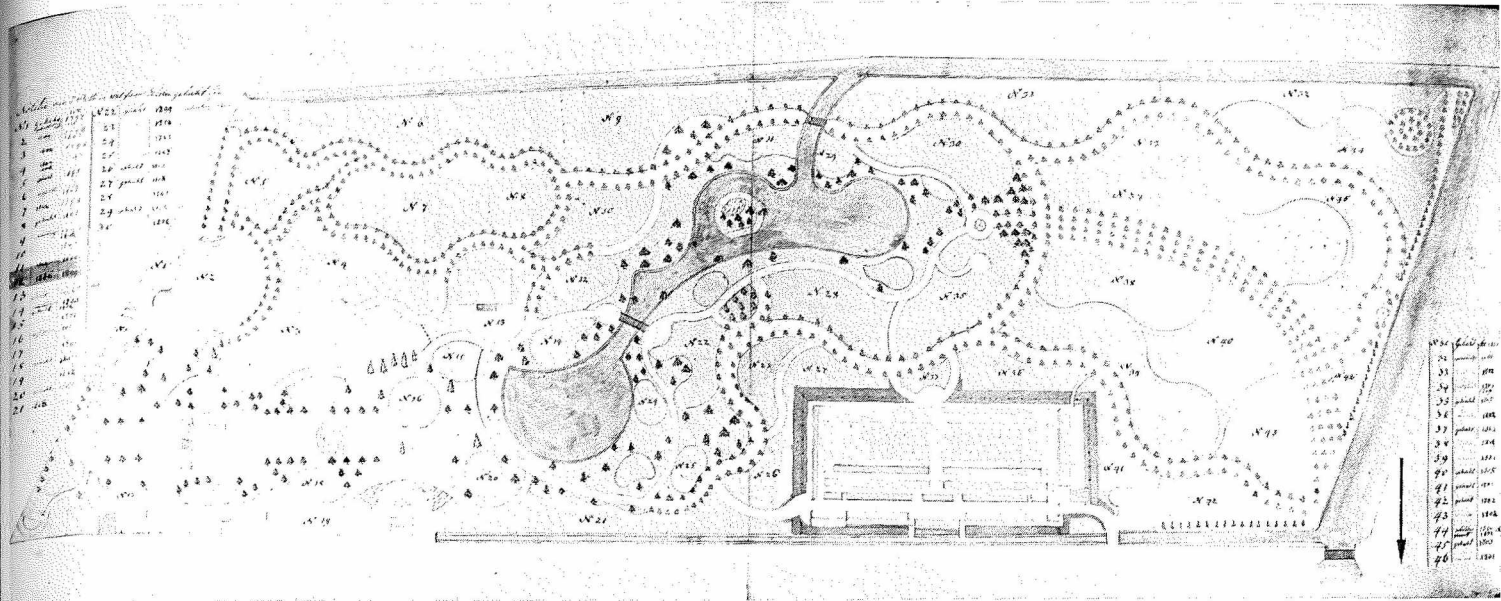
Het rapport van staatsbosbeheer van 1973 aangaande Elswoud stelt een normale bosbouwkundige verzorging voor, waarbij speciale aandacht gevraagd wordt voor het eikenhakhout. Vervolgens wordt er gesteld dat het parkkarakter zeker gehandhaafd moet blijven, en dit moet dan gebeuren door a) het opnieuw inplanten van door de stormen van de laatste jaren ontstane open plekken, b) het kappen van enkele zeer oude beuken, die verrot zijn, gevolgd door het onmiddellijk inplanten van nieuwe exemplaren, c) de opslag van esdoorns in toom te houden, d) het successievelijk verjongen van de karakteristieke lanen, e) het niet direct kappen van solitaire boomgroepen, maar door inplanten van nieuwe groepen in de nabijheid, om aldus eerst voor verjonging te zorgen, f) door het handhaven van het pinetum, van de weilanden en van alle huizen en opstellen (inclusief de orangerie).

Het inventarisatierapport van staatsbosbeheer van 1975 aangaande Huis te Manpad stelt voor naast het handhaven van het beheer, speciaal wat betreft de unieke bodemflora (stinseplanten) onder de lindes nabij de oprijlaan, indien mogelijk maatregelen uit te voeren voor de ontwikkeling van de wilde flora en fauna, die in het kort neerkomen op het volgende: a) lichte dunning toepassen in de afdelingen waarin de es domineert en vervolgens randgebieden inplanten, b) speciaal de essen in de vochtige terreingedeeltes kappen en gedeeltelijk beplanten met de zwarte els en wilg, c) Amerikaanse vogelkers radicaal verwijderen, daar deze de bodemflora en fauna negatief beïnvloedt, d) oude bomen zo lang mogelijk handhaven en plaatselijk tijdig en successievelijk verjongen, e) ontwatering niet verder bevorderen (er is hier een relatief hoge grondwaterstand aanwezig), f) ijskelder restaureren ten behoeve van vleermuizen.

Het verschil in beheersmaatregelen komt hierop neer, dat men op de openbaar toegankelijke buitenplaats Elswoud de bestaande houtopstand zo goed mogelijk wil conserveren en restaureren, terwijl men op de privé bewoonde buitenplaats Huis te Manpad naast het beheer van de houtopstand de diversiteit van de wilde fauna en flora wil vergroten.

In deze en de meeste gevallen zijn de beheersmaatregelen gestoeld op het doel dat men met een buitenplaats voor ogen heeft. Op Elswoud wil men de staat van verwaarlozing langzaam maar zeker zien op te heffen, en men moet bij iedere beheersmaatregel rekening houden met het openbaar karakter van het park, terwijl daar op het Manpad geen sprake van is; op Huis te Manpad wil men het ecologisch evenwicht herstellen, terwijl men op Elswoud daar nog lang niet aan toe is.

Het eindpunt van beheer op Elswoud is zo ongeveer het startpunt voor Huis te Manpad. En dit zal ook wel zo blijven zolang het verschil van

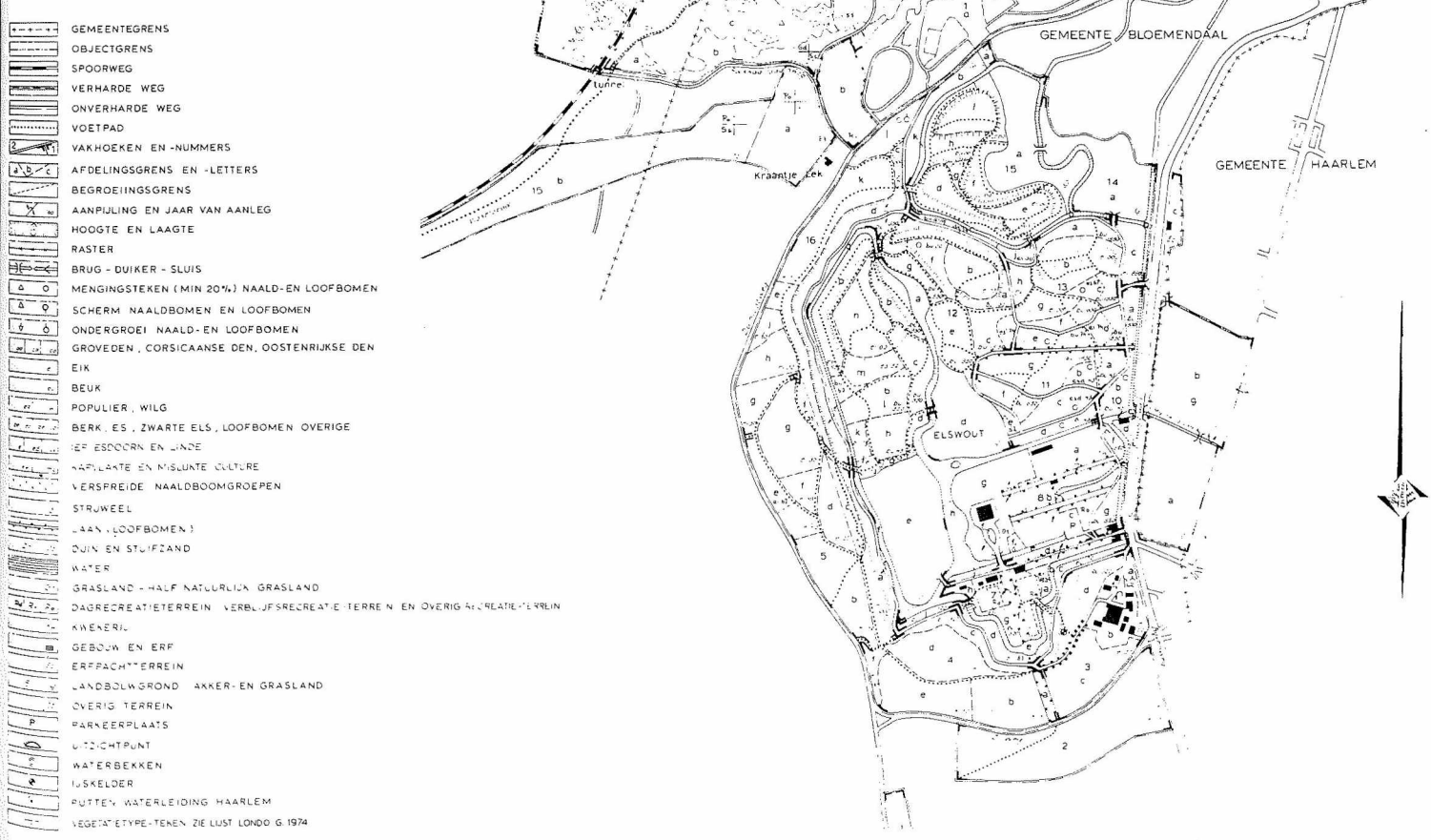

Oud-Berkenroede Heemstede, kapkaart 1797-1809, gemeente archief Heemstede.

openbaar park en privé bezitting tussen deze twee buitenplaatsen blijft bestaan.

Een voor het publiek opengestelde buitenplaats met een grote mate van toegankelijkheid, die bovendien in de nabijheid van een grotere of kleinere gemeente ligt en bijvoorbeeld al een relatief lange geschiedenis als opengesteld park achter zich heeft liggen (bijvoorbeeld het complex Groenendaal/Bosbeek/Meerenberg) heeft een enorme recreatiedruk te ondergaan. In theorie zal het beheer van zo'n plaats het opvangen van die zware druk moeten zijn, hetgeen zal inhouden het zorgen voor recreatieve voorzieningen en de aantastingen aan het park voorkomen of genezen.

Spijtig genoeg moet men om de aantastingen te voorkomen vaak maatregelen treffen die door het publiek niet altijd even gunstig worden ontvangen (afsluiten van bepaalde gedeeltes of het niet verhard van paden).

Moderne situatiekaart ten behoeve van het beheer van Elswoud als een gedeelte van het CRM-reservaat Middenduin-Elswoud. (provinciale directie Noord-Holland, 1975, Staatsbosbeheer.)

Wanneer we nu kijken wat er na 70 jaar openstelling van dit prachtige complex is overgebleven, dan is dat niet zo heel erg veel. Flora en fauna zijn sterk verarmd en tuinornamenten als koepels of beelden zijn alle verdwenen; dit in tegenstelling tot het 50 jaar openbaar toegankelijke Velserbeek, waar het principe van de rustige recreatie altijd is toegepast en waar dan ook veel gespaard is gebleven. Als herkenbare punten op Groenendaal zijn gebleven enkele lanen en vijvers, een hertekamp, en het verversingshuis (de voormalige stalgebouwen).

De beheersmaatregelen voor een dergelijk terrein, waar zoveel elementen uit verdwenen zijn, zullen toch in eerste instantie gericht moeten zijn op het herkenbaar maken van de resterende historische gegevens, om zodoende zoveel mogelijk de eenheid te bewaren en het terrein niet in losse onsamenhangende parkgedeeltes te laten versnipperen, waar het verband van het ontwerp uit is verdwenen. 16)

Dit herkenbaar maken van historische gegevens is ten uitvoer gebracht door de gemeente Velsen bij de restauratieplannen van park en tuinen van Huize Beeckestijn. Men heeft hiervoor weliswaar het ontwerp van J. G. Michael als uitgangspunt genomen, maar tegelijkertijd heeft men in verband met het openbaar karakter van het park, verschillende historische gegevens niet of in veranderde vorm hersteld.

Wanneer men dit ontwerp vergelijkt met de verwaarloosde situatie van Beeckesteijn anno 1936 (zie eerder), dan valt dadelijk op dat de voor een buitenplaats zo belangrijke éénheid van huis, tuin en park in de restauratieplannen (en in de reeds uitgevoerde restauratie) weer is terug te vinden, terwijl Springer in 1936 uiteengevallen parkgedeelten optekende.

Of we de beheersproblematiek van buitenplaatsen nu vanuit de landschappelijke, de natuurwetenschappelijke, de cultuurhistorische of de recreatieve hoek benaderen, de buitenplaats als eenheid van huis, tuin en park dient in ieder geval gewaarborgd te blijven door beheersmaatregelen die gericht zijn op de historische vorm en inhoud ervan.

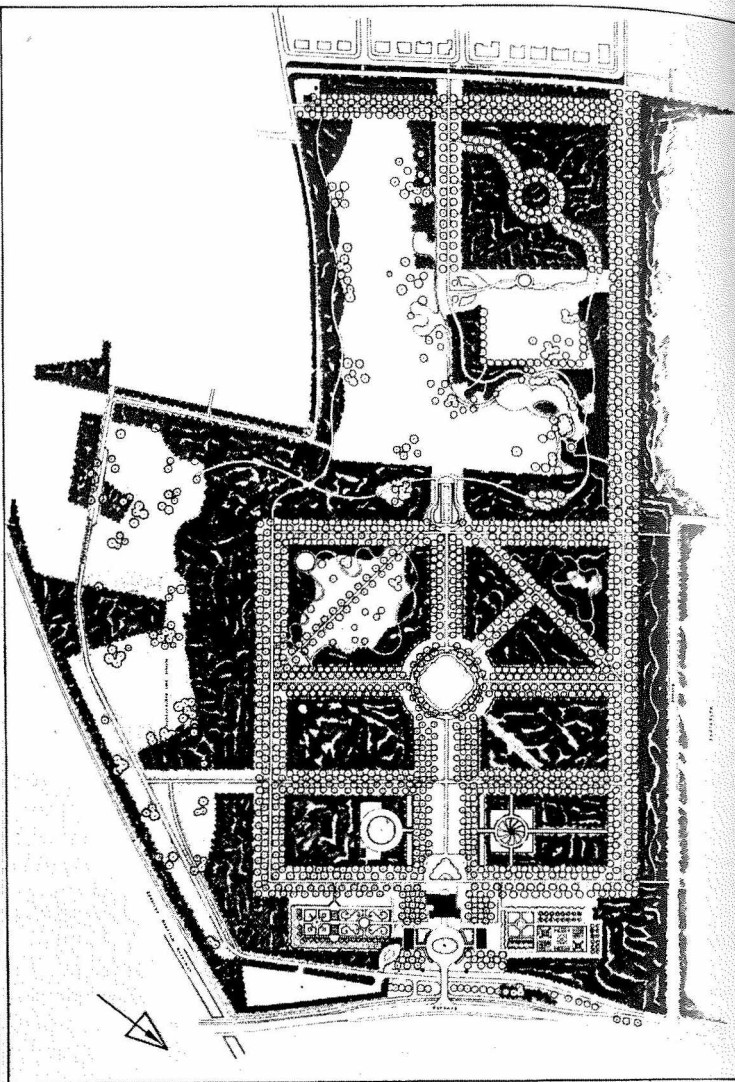
Carla S. Oldenburger

noten

- 1) Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
- 2) Barnaart archief, Huize Vogelenzang.
- 3) Gemeentehuis, Bennebroek.
- 4) Het woord tuinarchitect wordt pas in 1802 voor het eerst door G. van Laar genoemd.
- 5) Doopakte van zijn dochter Maria Christiana, zie v. d. Wijck (lit. no. 24).
- 6) Brief van mej. Zocher aan Leonard A. Springer, dd. 9-6-1895, Springer coll.
- 7) Kasboek van J. F. W. Spaen van Biljoen, dd. 11-8-1783, waarin staat te lezen dat Spaen f 60,— betaalde aan Michael voor Engelsche gewassen, Rijks Archief Gelderland.
- 8) Voor bestudering der Engelse tuinstijl zou Michael eerst een studiereis naar Engeland gemaakt hebben. Zie brief van mej. Zocher, dd. 9-6-1895, aan Leonard A. Springer, Springer coll.
- 9) Gemeente archief, Heemstede.
- 10) Naast de 2 aquatinten in '24 printtekeningen...' maakte hij een groot aantal losse aanzichten (aquarellen), die zich op het Rijksarchief te Haarlem bevinden.
- 11) 19 oktober 1785 brief van H. Hope aan het gemeentebestuur van Haarlem, Gemeente archief Haarlem.
- 12) Vergelijk situatiekaart van D. Engelman, 1791, Gemeente archief, Haarlem.
- 13) Gemeente archief, Haarlem.
- 14) L. A. Springer (lit. no. 17, p. 61).
- 15) L. A. Springer in 'Beeckesteijn bij Velsen' (lit. no. 18).
- 16) Dit wordt hier met nadruk algemeen gesteld. Het tegenwoordige park Groenendaal is altijd al een samenvoeging van verschillende buitenplaatsen geweest.

literatuur

- 1) Brakel, Z., *Catalogus van allerhande harde, zoo in als uitlandsche Boomen, Heesters en Plant-gewassen* (Utrecht, 1794).
- 2) Brouër van Niedeck, M., *Het Zegenpralend Kennemerland* (Amsterdam, ca. 1730).
- 3) Eeden, F. W. van, *Onkruid, Botanische Wandelingen* (Haarlem, 1886).
- 4) Elias, J. E., *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (1903).
- 5) Groesbeek, J. W., *Heemstede in de Historie* (Heemstede, 1972).
- 6) Harting, P., *De wonderboom in de Haarlemmerhout, Album der Natuur*, 1853.

landgoed BEECKESTIJN

VELSEN

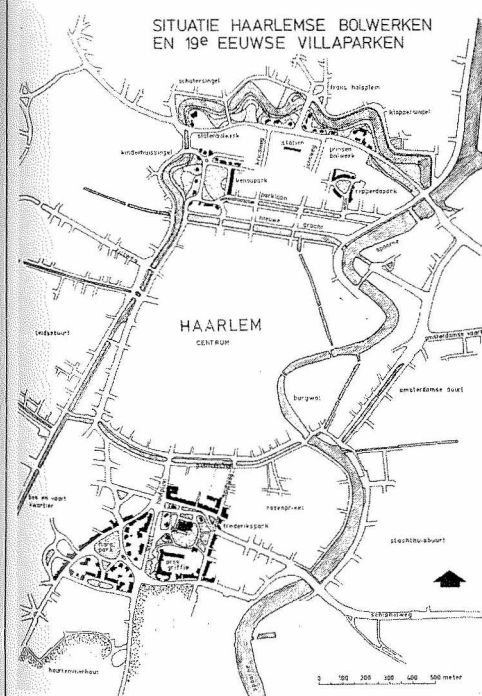
Beeckesteijn, restauratieplan, gemeente Velsen, afdeling Groenvoorziening.

Foto's van oude kaarten en tekeningen: Tom Haartsen.

- 7) Hoekstra, P., Bloemendaal, *Proeve eener streekgeschiedenis* (A'dam 1947).
- 8) Kernkamp, G. W., Bengt Ferners dagboek, *Bijdr. en Meded. Hist. Gen. Utr. XXXI*, p. 390.
- 9) Kops, J. et al., *Flora Batava* (Amsterdam, 1800-1934).
- 10) Le Rouge, G. L., *Recueil des plans et des vues des plus beaux jardins de l'Europe* (Paris, 1774-1778).
- 11) Le Rouge, G. L., *Collection des jardins anglois et chinois* (Paris, 1776-1787).
- 12) Lutgers, P. J., *Gezichten in de omstreken van Haarlem* (1837-1844).
- 13) Maarel, E. v. d., *De functie van Zuid-Kennemerland voor het algemeen welzijn*, in het bijzonder voor wetenschap en cultuur (niet gepubliceerde voordracht, 1970).
- 14) Numan, H., *24 printtekeningen met coupleuren...* gebracht (A'dam, 1797).
- 15) Sander, H., *Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien*, etc. (1783-1784).
- 16) Springer, L. A., *Bekende mannen op het gebied der Nederlandsche Tuinkunst, Onze Tuinen*, 1925.
- 17) Springer, L. A., *Bibliografisch Overzicht van geschriften, boek- en plaatwerken op het gebied der tuinkunst* (Wageningen, 1936).
- 18) Springer, L. A., *Oude Nederlandsche Tuinen* (Haarlem ca. 1937).
- 19) Vrieze, W. H., *Hortus Spaarnbergensis* (Amsterdam, 1839).
- 20) Vrijland, C. W. D., *Geschiedenis van Bloemendaal en Aerdenhout* (Haarlem, 1975).
- 21) Vrijland, C. W. D., *De zanderij van Elswoud, Haarlems Jaarboek*, 1953.
- 22) Westhoff, V. et A. J. den Held, *Plantengemeenschappen in Nederland* (Zutphen, 1969).
- 23) Westhoff, V. en anderen, *Wilde Planten, Flora en vegetatie in onze natuur*, 3 dln. (1973).
- 24) Wijck, H. W. M. v. d., *De Nederlandse buitenplaats* (diss. Delft, 1974).

pleidooi voor het groene haarlem

bolwerken en villaparken

Situering van bolwerken en 19de eeuwse villaparken in Haarlem.

DE BOLWERKEN en 19de eeuwse villaparken in Haarlem vormen groene plekken dicht bij de oude kern. Ze vormen luchtige plekken in een bebouwd geheel. Een beschrijving van de opkomst en gedeeltelijk ook van de ondergang van deze onderdelen van de stad mogen niet ontbreken in een overzicht van hoe mensen in de afgelopen twee eeuwen tegen de natuur aankeken en wat ze met groen gedaan hebben. De inrichting en het gebruik van de bolwerken en het ontstaan van de villaparken zijn immers uitdrukkingen van veranderende opvattingen over 'buiten' en over 'de stad'.

Nico Brink van de gemeentelijke dienst 'Hout en Plantsoenen' in Haarlem heeft ten behoeve van de tentoonstelling 'Stadspark en Buitenplaats' een grote hoeveelheid teksten, tekeningen en foto's over de villaparken en bolwerken bijeengebracht. Bij de rangschikking van dit materiaal is hij uitvoerig ingegaan op ontwikkelingen van delen van de stad Haarlem. Gezien de omvang is volledige weergave van dit werkstuk hier niet mogelijk. In het navolgende wordt volstaan met het vermelden van enkele gegevens.

Over hoe de bolwerken en villawerken er thans in Haarlem bijliggen heeft Nico Brink een kritisch, negatief oordeel. Hij pleit voor:

- een meer zorgvuldig beheer van deze groenelementen;
- herstel van de verbroken relaties tussen deze onderdelen in de stad, zodat er een duidelijke groenstructuur ontstaat: groene plekken die met elkaar verbonden zijn en de stad deels van een bomendak voorzien;
- het inperken van de parkeer-, verkeers- en kantoorvoorzieningen met name in deze delen van de stad.

De verbrokkeling, het gebrekkige beheer en de verdringing van de woonfunctie op de bolwerken en in de villaparken leidt er toe dat het gebruik verwordt tot: er in parkeren, er langs snellen en er kort in verpozen tijdens de middagpauze. Dat is allemaal wat armzalig, daar de uit het verleden overgeleverde groene plekken een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan een aangenaam stedelijk milieu.

bolwerken - aangekleed en vervolgens weer open gekapt

Tot de groenvoorzieningen in Haarlem behoren de bolwerken, een parkachtig gebied dat vroeger in een andere gedaante als een verdedigingsgordel diende. Naar de opvattingen van nu liggen ze als onderdeel van het stadsgebied Nieuwstad dicht tegen de binnenstad aan.

De aarden wallen die aan het einde van de 17de eeuw rondom de stad waren opgeworpen, werden in het begin van de daarop volgende eeuw met bomen beplant, vooral met iepen en beuken. Nog weer later werden ook aan de buitensingel iepenlanen in een regelmatige vorm aangelegd. Wat als grimmig defensiewerkstuk was bedoeld, kreeg een plezierig aanzien. De stedeling kon er rondsleren en uitzien op onge-rept duingebied en op weilanden. Er deden zich tevens stadsrandverschijnselen voor; aan de binnenkant van de wallen kwamen opslagplaatsen, tuinderijen, begraafplaatsen (ondermeer 'de Punt') en in het noordwesten ook een 'asch en vuilnisbelt'.

Na de Franse tijd heerste er in Haarlem omstreeks 1820 grote werkloosheid. Dit deed het stadsbestuur omzien naar werkverschaffingsprojecten. De keuze viel op het slechten van de inmiddels nutteloos geachte vestingmuren en bolwerken, hoewel er geenszins sprake was van ruimtenood in de stad. Men dacht aan mooie wandelgebieden, terwijl voorts de 'Gecommitteerden van de Stedelijke Financien' als ware projectontwikkelaars hoopten dat de gegoede burgerij zich in het herschapen gebied zou vestigen. Deze laatste wens ging pas 50 jaar later in vervulling.

Beperkte financiële middelen legden in die tijd de aanwezige vernieuwingsdrang aan banden, zodat van sommige bolwerken veel gespaard is gebleven. Andere bolwerken zijn tot langgerekte afwisselende wandelgebieden vergraven. Voor de (landschaps)architect J. D. Zocher jr. vormden deze projecten uitgelezen mogelijkheden om zijn voorkeur voor de landschapsstijl uit te le-